

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

ELS BOMBARDEJOS ITALIANS A BARCELONA I LA PROTECCIÓ INTERNACIONAL DELS BÉNS CULTURALS

TREBALL DE FI DE GRAU

*Vinculat al **Projecte Dret al Dret***

Clínica jurídica de Lluita contra la Impunitat

Dirigit per Dra. Rosa Ana Alija Fernández

Curs 2016 – 2017

Joan-Marc Ferrando Hernández

NIUB: 14009925

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ.....	2
2. ELS BOMBARDEJOS ITALIANS A BARCELONA	4
3. L'EVOLUCIÓ DE LA PROTECCIÓ JURÍDICA INTERNACIONAL DELS BÉNS CULTURALS FINS LA SEGONS GUERRA MUNDIAL.....	7
4. LA CONVENCIÓ IV DE LA HAIA DE 1907	11
4.1. La protecció dels béns culturals en la Convenció IV de La Haia de 1907	11
4.2. L'aplicabilitat de la Convenció IV de La Haia de 1907 al cas de Barcelona: ¿Un conflicte internacional? La qüestió de la bel·ligerància.....	15
5. LA PROTECCIÓ CONSUECUDINÀRIA DELS BÉNS CULTURALS	19
5.1. El caràcter consuecudinari de les lleis i costums de la guerra	19
5.2. Barcelona com a objectiu militar.....	26
5.3. L'aplicabilitat de la clàusula Martens a la protecció dels béns culturals en els bombardejos de Barcelona	30
6. LA IL·LEGALITAT DELS BOMBARDEJOS ITALIANS SOBRE BARCELONA A LA LLUM DELS PRINCIPIS DEL DRET INTERNACIONAL	33
7. CONCLUSIONS	38
8. BIBLIOGRAFIA	43

1. INTRODUCCIÓ

La Guerra Civil espanyola no deixa indiferent a ningú. Va ser una cruenta guerra civil internacionalitzada que preludiava el que havia de venir-li al món. Va ser un camp de proves on les potències nazi-feixistes van intervenir i van experimentar amb nous mitjans i mètodes de fer la guerra. Els bombardejos deliberats contra la població civil a diverses ciutats espanyoles, que van trasbalsar la comunitat internacional, en són la tràgica prova. La destrucció de béns culturals, una de les seves nefastes conseqüències, era un tema preocupava la comunitat internacional, però molt freqüentment ha quedat tapat per l'horror i les dimensions de les pèrdues humanes.

Aquest treball s'emmarca dins del projecte Dret al Dret de la facultat de dret de la Universitat de Barcelona. En concret, s'inscriu dins del suport que la Clínica Jurídica de Lluita contra la Impunitat presta a la Plataforma Bombes d'Impunitat, que tracta de manera transversal els bombardejos durant la Guerra Civil espanyola i la recuperació de la memòria. L'objectiu d'aquest treball és cercar arguments jurídics, en l'àmbit de la protecció jurídica internacional dels béns culturals, per tal d'esbrinar si els bombardejos italians sobre la ciutat de Barcelona i la conseqüent destrucció de béns culturals serien il·legals als ulls del Dret Internacional.

La Guerra Civil espanyola també va sacsejar els fonaments del Dret Internacional Públic perquè va suscitar problemes nous i va retorçar la interpretació de les normes vigents en aquells anys. En aquest sentit, l'estudi explora les normes sobre béns culturals en el dret convencional de l'època; planteja l'existència i l'aplicació de normes consuetudinàries al conflicte espanyol; i valora la incidència de la participació italiana durant la Guerra Civil a la llum dels principis del Dret Internacional. Per fer-ho, s'analitzen conceptes que actualment estan desenvolupats –com els objectius militars– i d'altres que són problemàtics –com el de “ciutat oberta” o la bel·ligerància–. En general, la protecció internacional dels béns culturals aplicada al cas espanyol roman encara poc tractada, almenys des d'una perspectiva jurídica.

Inicialment, la recopilació de la informació es va fer a través de la lectura d'obres generals, tant d'aspectes històrics dels bombardejos a Barcelona com d'aspectes jurídics de la protecció internacional dels béns culturals. A mesura que es consolidaven les línies

teòriques generals, s'anava aprofundint amb les dades que els articles especialitzats aportaven. En alguns casos es va recórrer a articles d'autors de l'època, que en aquells anys es plantejaven les qüestions de Dret Internacional que va despertar la Guerra Civil espanyola –com la no intervenció o el reconeixement de bel·ligerància–. Per completar l'estudi es va fer ús de documents històrico-jurídics –com resolucions d'òrgans de la Societat de Nacions o informes de la Comissió d'investigació sobre els bombardejos aeris a Espanya– que han permès retratar millor la consciència de la comunitat internacional davant dels bombardejos italians de Barcelona. També, quan l'argumentació ho ha requerit, s'ha acudit a la jurisprudència d'alguns tribunals internacionals –com Tribunal Militar de Nuremberg, la CIJ i el Tribunal Penal Internacional per l'antiga Iugoslàvia– que han perfilat molts conceptes o, fins i tot, s'han remuntat explícitament a la Guerra Civil espanyola per fonamentar els seus judicis.

L'estructura del treball respon a l'objectiu de determinar la il·legalitat dels bombardejos italians a Barcelona a través de la normativa internacional relativa als béns culturals de l'època. Està dividit en cinc grans apartats, complementats amb un aparell de notes al peu, i unes conclusions finals. Al final, s'afegeix una relació bibliogràfica de les fonts emprades. En el primer apartat es delimita l'objecte d'estudi, això és, els bombardejos italians a Barcelona i els efectes devastadors dels atacs en relació als béns culturals. Certament, no té un caràcter exhaustiu, perquè s'escapa de les dimensions d'aquest treball, però es donen exemples clars i emblemàtics. A continuació, en l'apartat segon, es fa un recorregut històric per l'evolució de la protecció internacional dels béns culturals. El tercer apartat es centra en l'anàlisi del Conveni IV de La Haia de 1907 i el seu Reglament annex, relatiu a les Lleis i Costums de la Guerra, que contenien normes importants sobre la protecció de béns culturals. En concret, s'examina quina era aquesta protecció i la seva aplicabilitat a la Guerra Civil espanyola a través de la doctrina del reconeixement de la bel·ligerància. El quart apartat, al seu torn, es separa en tres subapartats: en el primer, investiga el caràcter consuetudinari i la força vinculant de les lleis de la guerra i com els tribunals internacionals han avalat aquesta idea; el segon, avalua si Barcelona era un objectiu militar, un concepte molt vinculat al desenvolupament per via consuetudinària; en el tercer, s'exploren les possibilitats de la clàusula Martens com a eina per valorar la normativa a través de la "consciència pública" i les "lleis de la humanitat". Per últim, el cinquè apartat analitza els

bombardejos italians de Barcelona a la llum dels principis del Dret Internacional, especialment des del principi de no intervenció en els afers interns d'un estat i, a través d'ell, determinar la il·legalitat d'alguns actes comesos pels italians.

En definitiva, aquest treball té vocació d'ajudar al coneixement de la Guerra Civil espanyola, aquesta vegada des de la perspectiva del Dret Internacional i en l'àmbit de la protecció internacional dels béns culturals. Pretén ser, també, un granet més de sorra en la recuperació de la memòria i servir a què els crims impagats comesos durant la Guerra Civil espanyola pels règims nazi-feixistes no es tornin a repetir mai més, enlloc, contra ningú.

2. ELS BOMBARDEJOS ITALIANS A BARCELONA

La destrucció de béns culturals era una preocupació per a la comunitat internacional quan va esclatar la Guerra Civil espanyola. Tant és així que la Oficina Internacional de Museus, que depenia de la Societat de Nacions, va encarregar a un comitè d'experts la preparació d'un text jurídic centrat específicament en la protecció de monuments i obres d'art. Hauria de ser un precedent interessant perquè recollia alguns principis com l'obligació de protecció o els límits de la necessitat militar¹.

A principis del segle XX, la forma de fer la guerra havia canviat. Les innovacions tecnològiques diluïen cada vegada més ràpid la idea de "front". La indústria i la xarxa de comunicacions eren essencials per sostenir les hostilitats. I això convertia les ciutats en objectius militars de primer ordre per privar l'enemic de la seva capacitat productiva i obtenir avantatges militars². Trencar la moral dels habitants, terroritzar-los, era idoni per dissuadir als governs de seguir fent la guerra. La destrucció de béns era una conseqüència quasi inevitable. L'aviació i el recurs al bombardeig eren instruments de la victòria a tot preu.

---

¹ En efecte, està demostrat que la Guerra Civil espanyola i els seus desastres van jugar un paper important en la producció de normes relatives a la protecció dels béns culturals. La Conferència de La Haia de 1954 n'és el resultat més significatiu. FERNÁNDEZ LIESA, C.: *La guerra civil española y el orden jurídico internacional*, Thomson Reuters – Civitas, Editorial Aranzadi S.A., Navarra 2014, p. 141.

² MAIER, CHARLES S.: "Targeting the city: debates and silences about the aerial bombing of World War II", *International Review of the Red Cross*, vol.83, n°859, setembre de 2005, p. 432.

Sigui com sigui, donada l'absència de normes específiques sobre la protecció dels béns culturals, la conservació d'aquests depenia en aquells temps de les normes sobre la protecció dels béns civils, com una categoria més àmplia. Aquests béns, juntament amb la població civil, estaven en més perill que mai abans en una època en que els bombardejos aeris i el potencial destructiu de les armes era aclaparador. A la pràctica, la protecció dispensada als béns es vinculava al concepte de “ciutat no defensada”³, també anomenada “ciutat oberta”. Pel contrari, les restriccions eren febles en el cas dels bombardejos a ciutats defensades i la normativa, en general, era escassa i inadequada per a la guerra moderna.

La Guerra Civil espanyola va ser el preludi del que hauria de venir. El bàndol franquista, i especialment els seus aliats alemanys i italians, van experimentar amb aquestes pràctiques i les ciutats espanyoles ho van patir. Barcelona va ser una de les més castigades pels bombardejos aeris, principalment a mans de l'aviació italiana. Molts barris van quedar afectats per les destruccions, particularment el cas històric de la ciutat comtal⁴. Les bombes van caure sobre el nucli urbà des de l'inici del conflicte fins pocs dies abans de la seva caiguda a mans de Franco al gener de 1939⁵. La intensitat dels raids aeris es va anar incrementant a partir d'octubre de 1937.

L'any 1938 va ser el més esfereïdor, amb els terribles bombardejos de gener i de març directament contra la població civil. Al gener, l'aviació italiana va atacar la ciutat causant “destrozos de magnitud desconocida hasta esas fechas en pleno casco antiguo de la Población”⁶. Els projectils van caure sobre el Poblenou, el Guinardó, Sant Andreu, Casa Antúnez i, molt especialment, sobre la Barceloneta, on va danyar-se l'Escola del Mar i van morir varis nens⁷. En les primeres setmanes de gener de 1938 es van comptabilitzar més morts que en tot 1937⁸. El dia 30 de gener es va produir el bombardeig més fort fins la data. Teòricament, l'aviació italiana perseguia centres

---

³ O'KEEFE, ROGER: *The protection of cultural property in armed conflict*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, p. 34.

⁴ SOLÉ I SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J.: *España en llamas. La Guerra Civil desde el aire*, Temas de Hoy: Historia, Madrid, 2003, p. 304.

⁵ VILLARROYA, JOAN: *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936–1939)*, Ajuntament de Barcelona: Regidoria de Drets Civils, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, p. 67.

⁶ SOLÉ I SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J., *op. cit.*, p. 141.

⁷ VILLARROYA, JOAN, *op. cit.*, p. 41.

⁸ SOLÉ I SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J., *op. cit.*, p. 147.

directius i de comandament, però els projectils van caure al centre de la ciutat. El volum de danys, sense perjudici de l'elevada xifra de morts, va ser descomunal⁹. Per exemple, la cèlebre església de Sant Felip Neri va ser destruïda –amb nombrosos infants al seu interior– i multitud d'edificis del carrer de la Palla van esfondrar-se.

Els bombardejos del 16, 17 i 18 de març van ser encara pitjors. L'aviació italiana va acarnissar-se amb els barris residencials i densament poblats així com el casc antic de Barcelona. Van ser uns atacs indiscriminats, ordenats directament per Mussolini¹⁰ i sense buscar cap objectiu concret¹¹. El mateix ambaixador alemany a Salamanca, Eberhard von Stohrer, escrivia en un informe: “no hay indicios de que se hayan querido tocar objetivos militares. Centenares de casas y calles han sido destruidos por las bombas”¹². Els béns culturals també van resultar afectats per les bombes. Per exemple, l'edifici emblemàtic de la Universitat de Barcelona, el Mercat de Santa Caterina, el Mercat de la Boqueria, l'Església de la Concepció o el Parlament de Catalunya van resultar fortament danyats¹³. El rastre que van deixar va ser terrible. Es calcula un total de 873 morts, dels quals 118 eren nens, i més de 1.500 ferits; també 48 edificis destruïts completament i 75 danyats greument¹⁴.

La opinió pública internacional va denunciar els atacs indiscriminats de l'aviació. Però la destrucció no va aturar-se. Per exemple, al juny de 1938, una bomba va enfonsar part de l'estructura de la Catedral de Barcelona¹⁵. La Societat de Nacions va crear una Comissió per a la investigació dels bombardejos aeris a Espanya. A instàncies del govern de la República va visitar diverses ciutats, com Alacant, Tarragona o la pròpia Barcelona. Els seus informes són reveladors. L'agost de 1938, es va atacar deliberadament el casc històric, el més densament poblat. Segons l'informe, dos edificis històrics van quedar afectats i la Comissió va concloure que no hi havia cap objectiu

---

⁹ Els desperfectes, sense comptar els edificis completament derruïts, van ser enormes. Els carrers com la Granvia, Duc de la Victòria, Pi, Plaça Nova, l'estació de Morrot i la fàbrica de la Maquinista van patir durament els atacs d'aquell dia. SOLÉ I SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J., *op. cit.*, p. 147.

¹⁰ Vegis el telegrama que Mussolini va enviar al general Velardi amb l'ordre d'atacar Barcelona al 16 de març de 1938. Disponible a: <http://www.resistencies.cat/2016/04/27/telegrama-de-mussolini-al-general-velardi-amb-lordre-datacar-barcelona/>

¹¹ SOLÉ I SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J., *op. cit.*, pp. 172–173.

¹² *Ibidem.*, p. 179.

¹³ Solé Sabaté i Villarroya Font donen una llista exhaustiva de les pèrdues humanes i materials que no s'ha volgut reproduir aquí però es pot consultar en la seva obra. SOLÉ I SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J., *op. cit.*, pp. 175–179.

¹⁴ VILLARROYA, JOAN, *op. cit.*, pp. 79 i ss.

¹⁵ *Ibidem.*, p. 63.

militar, ni fàbrica ni magatzem¹⁶. Un altre informe, sobre el raid de 21 d'octubre de 1938, documentava un bombardeig suposadament dirigit al port de Barcelona. Tretze projectils van caure al casc antic i van causar diverses víctimes mortals, i més d'una quinzena d'edificis danyats o destruïts, inclosa una bomba que va esfondrar la coberta d'un mercat¹⁷. Al mes següent, l'aviació italiana va descarregar, aquesta vegada sí, les bombes contra el port, però va fer-ho des de tanta alçada i amb tant poca precisió que la Comissió va qualificar el bombardeig com equivalent a un atac deliberat a la població civil¹⁸.

Com s'ha esmentat prèviament, els raids aeris italians no s'aturarien fins al 26 de gener de 1939, tres dies abans de l'entrada de les tropes de Franco a Barcelona. L'Aviació Legionària va cometre uns 113 bombardejos sobre la ciutat, la majoria contra la zona del port¹⁹, però també contra els barris centrals i residencials. Els bombardejos de gener i març de 1938 van ser els més forts i dirigits contra la població civil. La destrucció va ser de gran magnitud. Si s'observen únicament els danys a béns immobles, la investigació de Joan Villarroya ha xifrat que entre el 26 de desembre de 1936 i el 25 de gener de 1939, uns 320 edificis van ser completament destruïts, 547 ho van ser parcialment i 941 van patir només desperfectes. El resultat total seria de 1.808 estructures afectades per les bombes²⁰.

3. L'EVOLUCIÓ DE LA PROTECCIÓ JURÍDICA INTERNACIONAL DELS BÉNS CULTURALS FINS LA SEGONA GUERRA MUNDIAL

La protecció dels béns culturals és relativament nova. Certament, al llarg de la història les societats s'han preocupat pels efectes destructors que la guerra causa en els monuments i obres d'art. Tot i així, no va ser fins al segle XVI que la qüestió es començà a abordar intensament des d'una perspectiva moral i filosòfica. Els juristes com Grotius o Vattel afirmaven que els bel·ligerants tenien dret a usar la força armada

---

¹⁶ *Official Journal*, Special Supplement, n°186, p. 42.

¹⁷ *Official Journal*, gener 1939, pp. 30-31.

¹⁸ *Official Journal*, gener 1939, p. 33.

¹⁹ VILLARROYA, JOAN, *op. cit.*, p.143.

²⁰ A l'annex 3 de l'obra de Joan Villarroya sobre els bombardejos a Barcelona pot trobar-se una relació del nombre de víctimes i un conjunt de taules i gràfics sobre la destrucció material. *Ibidem*, p.210.

per aconseguir un fi just, que s'estenia a la destrucció de la propietat dels enemics²¹. Ara bé, advertien que aquesta manera de conduir la guerra no sempre estava admesa²².

La protecció dels monuments i peces artístiques comença amb la Revolució Francesa i les Guerres Napoleòniques amb legislacions de caràcter intern. A mitjans del segle XIX va consolidar-se aquesta tendència, molt influïda pel nacionalisme cultural. No obstant, la salvaguarda dels béns es compensava amb la doctrina de la necessitat militar, per la qual era permisible la destrucció de la propietat si així s'asseguraven els objectius de la guerra²³. En aquest sentit, al 1863 va aparèixer un dels més matiners intents de sistematitzar els principis i normes que governaven la guerra: el Codi Lieber. El professor Lieber, per encàrrec del president Lincoln, va preparar un manual pels exèrcits dels EUA sobre com s'havien de conduir les hostilitats. Entre els 157 articles hi havia un diverses disposicions (arts. 34 a 36)²⁴ relatives a la protecció dels béns culturals que van servir de fonament per a posteriors codificacions²⁵. La influència es va estendre, per exemple, als manuals militars d'alguns estats com Alemanya, Regne Unit, França, Espanya, Itàlia, Japó o Rússia²⁶.

Un temps més tard, la Declaració de Brussel·les de 1874 va recollir la tradició del Codi Lieber i va erigir-se com la primera codificació de les lleis de la guerra a nivell

---

²¹ O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 10.

²² Grotius, per exemple, postulava que la destrucció que no debilita l'enemic ni beneficia a l'atacant és immoderada i desproporcionada. MERRYMAN, JOHN H.: "Cultural property internationalism", *International Journal of Cultural Property*, vol.12, n°1, 2005, p. 14. En la mateixa línia, Vattel asseverava que, fos quin fos el motiu pel qual un país era devastat, els edificis emblemàtics de la Humanitat havien de preservar-se ja que difícilment contribuïen a enfortir els enemics. TOMAN, JIRI: "The Hague Convention – A decisive step taken by the International Community", *Museum International*, vol.57, n°4, desembre 2005, p. 9.

²³ O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 18.

²⁴ Els articles 34 a 36 del Codi Lieber estableixen el següent:

"Art.34. As a general rule, the property belonging to churches, to hospitals, or other establishments of an exclusively charitable character, to establishments of education, or foundations for the promotion of knowledge, whether public schools, universities, academies of learning or observatories, museums of the fine arts, or of a scientific character -- such property is not to be considered public property in the sense of paragraph 31; but it may be taxed or used when the public service may require it.

Art.35. Classical works of art, libraries, scientific collections, or precious instruments, such as astronomical telescopes, as well as hospitals, must be secured against all avoidable injury, even when they are contained in fortified places whilst besieged or bombarded.

Art.36. If such works of art, libraries, collections, or instruments belonging to a hostile nation or government, can be removed without injury, the ruler of the conquering state or nation may order them to be seized and removed for the benefit of the said nation. The ultimate ownership is to be settled by the ensuing treaty of peace.

In no case shall they be sold or given away, if captured by the armies of the United States, nor shall they ever be privately appropriated, or wantonly destroyed or injured."

²⁵ MERRYMAN, JOHN H, *op. cit.*, p. 17-18.

²⁶ TOMAN, JIRI, *op. cit.*, p. 9.

intergovernamental, malgrat no ser vinculant. La Declaració de Brussel·les contenia algunes disposicions protegint els béns culturals; per exemple l'article 17, que obligava a prendre les mesures necessàries per protegir edificis dedicats a les arts, la ciència, a la beneficència, hospitals i altres, sempre que no s'usessin amb finalitats militars. Paral·lelament, l'Institut de Dret Internacional, que s'acabava de crear, va publicar el Manual d'Oxford²⁷, que es mantenia en la mateixa tradició. Ambdós textos partien de la premissa que la necessitat militar tenia límits. De tal manera que si no era d'imperativa necessitat, la destrucció de la propietat enemiga quedava prohibida²⁸. Els límits s'estenien a les ciutats o pobles no defensats, que no podien ser atacats o bombardejats. Fins i tot, quan es tractava de localitats defensades, tant els juristes de l'època com el Manual d'Oxford, apel·laven a “consideracions d'humanitat” per restringir aquesta manera de fer la guerra²⁹. Pel que fa la necessitat de protecció legal dels béns culturals davant dels bombardejos sembla ser que a les darreries del segle XIX era una idea assentada en el món occidental, com exemplifiquen la Declaració de Brussel·les o el Manual d'Oxford³⁰.

A finals del segle XIX es produeix una fita important en relació a la regulació internacional de la protecció dels béns civils i culturals. Al juliol de 1899 es celebrà la Primera Conferència de Pau de La Haia en la qual s'adoptà un primer Reglament relatiu a les Lleis i Costums de la guerra terrestre, annex a la Convenció sobre Lleis i Costums de la Guerra. Posteriorment, en el marc de la Segona Conferència de Pau de La Haia de 1907, les regles de la guerra terrestre (IV Convenció de La Haia) es van revisar i completar i, paral·lelament, es van adoptar noves disposicions sobre els bombardejos navals (IX Convenció de La Haia). Amb aquest nou corpus jurídic es fixaven de forma vinculant les premisses de la Declaració de Brussel·les.

El Reglament de La Haia (H.IV.R) contenia diverses disposicions protegint la propietat i els béns culturals. L'article 23.(g), per exemple, permetia la destrucció de la propietat només si era una necessitat militar; l'article 25 prohibia els “atacs o bombardejos, *per*

---

²⁷ Pot consultar-se en anglès a la base de dades del CICR: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=40371257507EBB71C12563CD002D6676&action=openDocument>

²⁸ BOS, ADRIAAN: “The importance of the 1899, 1907 and 1999 Hague Conferences for the legal protection of cultural property in the event of armed conflict”, *Museum International*, vol.57, n°4, desembre 2005, p. 34. Vegis també O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, pp. 18–19.

²⁹ O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 19.

³⁰ *Ibidem*, p. 20.

qualsevol mitjà, de ciutats, pobles, habitatges o edificis que no estiguin defensades” en possible referència als atacs aeris; o bé l'article 27, que establí que en cas de setge en els bombardejos s'havien de prendre totes les mesures necessàries per preservar “els edificis destinats al culte, a les arts, a les ciències, a la beneficència, [i] els monuments històrics, [...] a condició que no es destinin a fins militars”. Precisament, l'incís “monuments històrics” de l'article 27 és una de les innovacions de la Conferència de 1907 respecte la de 1899³¹. Les Regles de La Haia oferiren, per tant, un mínim de protecció legal als béns culturals en cas de guerra. A principis del segle XX, les innovacions en la indústria i la tècnica bèl·lica es desenvolupaven més ràpid del que el dret podia assumir. Per aquest motiu, la protecció dels béns culturals depenia de les normes protectores dels civils, lligada al problemàtic concepte de ciutat defensada³².

La Primera Guerra Mundial va palesar les deficiències normatives en la protecció dels béns culturals. Nous mètodes i mitjans més destructius de practicar la guerra, com els bombardejos aeris, es desenvolupaven ràpidament i posaven en perill els edificis protegits, fins i tot quan no eren directament l'objectiu dels atacs. Fruit de tot això, el 1922 va celebrar-se la Conferència de Washington sobre la limitació d'armament. En aquesta reunió multilateral va designar-se una comissió de juristes amb el mandat d'elaborar un projecte de regulació específica sobre la guerra aèria. Entre finals de 1922 i 1923 van trobar-se a La Haia i van concloure un esborrany de regles sobre la matèria que es coneixerien amb el nom de Regles de la Guerra Aèria. Entre d'altres, aquestes restringien els bombardejos a una llista d'objectius militars i infraestructures³³. Malauradament, mai van ser adoptades en forma vinculant, però van gaudir d'un fort prestigi i sovint eren citades³⁴.

Ja en la dècada de 1930 sorgí la iniciativa de confeccionar un instrument jurídic internacional exclusivament dedicat a protegir els béns culturals, tant en temps de pau com en la guerra. Així, l'abril de 1935 s'adoptà el Tractat de Washington, popularment conegut com el Pacte Roerich, que protegia les institucions científiques, artístiques i monuments històrics en situació de pau i de conflicte armat. Ara bé, el tractat es

---

³¹ *Ibidem*, p. 27.

³² *Ibidem*, p. 34.

³³ *Ibidem*, pp. 44-45. Més endavant es tractaran específicament les Regles de la Guerra Aèria.

³⁴ *Ibidem*, p. 49.

presentà en el si de la Unió Panamericana fet que limitava el seu abast a onze estat americans, inclosos els EUA³⁵.

L'any següent esclatava la Guerra Civil espanyola i la preocupació per la destrucció de béns culturals alarmà la Societat de Nacions. Això es traduí en un projecte preliminar de convenció per la protecció dels edificis històrics i obres d'art en temps de guerra, que elaborà un comitè d'experts designat per l'Oficina Internacional de Museus entre 1937 i 1938. S'havia d'adoptar en una conferència internacional³⁶, però s'arribà a celebrar mai ja que, pocs mesos després de la fi de la contesa espanyola, començava la Segona Guerra Mundial.

4. LA CONVENCIO IV DE LA HAIA DE 1907

Els bombardejos aeris italians van sembrar la mort intencionadament entre la població barcelonina. Els béns civils i culturals destruïts o danyats testimonien els efectes devastadors i tràgics de la Guerra Civil espanyola, però sovint queden tapats pel nombre esfereïdor de víctimes mortals. La normativa internacional prohibia els atacs indiscriminats contra la població civil i protegia els béns civils i culturals si no s'empraven amb fins militars. Itàlia, amb els seus bombardejos criminals, va cometre diverses violacions del Dret Internacional. A continuació s'analitzarà el règim de protecció internacional dels béns culturals establert a la Convenció IV de La Haia de 1907 –conjuntament amb el seu Reglament annex, relatiu a les Lleis i Costums de la guerra terrestre– (§4.1); i després s'aprofundirà en la problemàtica de la seva aplicabilitat al cas de Barcelona (§4.2) degut a que cap de les parts en la Guerra Civil espanyola va ser reconeguda com a bel·ligerant.

4.1. La protecció dels béns culturals en la Convenció IV de La Haia de 1907

La normativa internacional aplicable a 1936 estava dissenyada per cobrir els conflictes de caràcter internacional, és a dir, entre estats; o bé guerres civils on s'hagués reconegut la bel·ligerància. La Guerra Civil espanyola no va qualificar-se jurídicament com una guerra internacional i, per tant, no s'aplicaven directament les regles i costums de la

---

³⁵ PIGNATELLI, FERNANDO: "La protección de los bienes culturales en los conflictos armados", dins de *La Lucha contra el tráfico ilícito de bienes culturales*, Ministerio de Cultura y Deporte, Madrid 2006, p. 132.

³⁶ TOMAN, JIRI, *op. cit.*, p. 10. També O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 53

guerra. Itàlia havia assistit a la Conferència de La Haia de 1907 i va signar el dia 18 d'octubre de 1907 el Conveni IV³⁷. Malauradament, no va ratificar mai el tractat internacional. No obstant, els convenis de La Haia codificaven normes que es podrien considerar consuetudinàries.

El Conveni IV de 1907 i el seu Reglament annex, relatiu a les Lleis i Costums de la guerra terrestre, regulava la protecció de béns culturals. En concret, l'article 23.(g) i, molt especialment, l'article 27 són fonamentals pel cas que s'estudia³⁸.

L'article 23, apartat (g), prohibia expressament “destruir o ocupar propietats enemigues, a menys que tals destruccions o expropiacions siguin exigides imperiosament per les necessitats de la guerra”. Aquesta és una prohibició general únicament exceptuada per la necessitat militar, que és un concepte jurídic indeterminat i que es tractarà més endavant.

La protecció específica als béns culturals es troba a l'article 27 que estableix el següent:

“En els setges i bombardejos es prendran totes les mesures necessàries per afavorir, tant com sigui possible, els edificis destinats al culte, a les arts, a les ciències, a la beneficència, als monuments històrics, [...] a condició de que no es destinin a fins militars.

Els assetjats estan en l'obligació de senyalar aquests edificis o llocs d'asil amb signes visibles especials que es faran conèixer per endavant l'assetjador”

Són diverses les qüestions que es desprenen d'aquesta disposició. Del text s'extreu la voluntat d'evitar els danys directes fruit dels setges i bombardejos. Ara bé, l'expressió “tant com sigui possible” convida a entendre que aquells desperfectes inevitables en els edificis protegits, fruit del bombardeig sobre altres objectius circumdants, no serien

---

³⁷ S'ha exclòs de l'anàlisi els articles del Conveni IX de La Haia, relatiu als bombardejos per forces navals, que amb adaptava la normativa a la guerra marítima. Itàlia va signar-lo el mateix dia que el Conveni IV. S'hi faran referències quan es consideri convenient però no s'entrarà en profunditat.

³⁸ L'article 56 del H.IV.R també regula la destrucció o deteriorament dels edificis, monuments històrics i obres d'art o científiques. No obstant, està inclòs a la secció III, que té a veure amb l'autoritat militar sobre territori enemic, és a dir, els casos d'ocupació. El Conveni IX atorga dispensava una protecció molt similar a la del Conveni IV.

il·legals³⁹. Al mateix temps, la necessitat militar torna a actuar com a mecanisme justificar els atacs als béns culturals⁴⁰.

El llistat d'estructures contemplades en l'article 27 no té caràcter exhaustiu, simplement s'enumeren els edificis per la seva naturalesa o finalitat⁴¹. Vegis, també, que només s'inclouen béns immobles, tals com els "destinats al culte", que al·ludeix als temples amb independència de la religió⁴²; o bé, els dedicats a la beneficència, que agruparia tant orfenats com centres per discapacitats⁴³.

La referència a "monuments històrics" requereix una menció especial. El concepte va ser introduït durant la Segona Conferència de Pau de La Haia. En aquells anys ja tenia un significat ben assentat, que abastava tant propietat privada com pública⁴⁴. Aquest tipus de béns culturals mereixien protecció jurídica pel seu valor històric, artístic o arquitectònic intrínsec, amb independència del seu contingut o propòsit⁴⁵.

Els articles 23.(g) i 27 s'han de posar en relació a l'article 25 per connectar-los amb la legalitat dels bombardejos aeris. L'article 25 estableix que "està prohibit atacar o bombardejar, qualsevol que sigui el mitjà que s'empri, ciutats, aldees, habitatges o edificis que no estiguin defensats". Clarament, l'expressió "qualsevol que sigui el mitjà" és una referència als bombardejos aeris, una realitat que despertava a principis del segle XX. D'aquesta manera, si una ciutat estava indefensa, no seria imperiosament necessària la destrucció dels béns enemics que conté. Per tant, bombardejar-los seria il·legal tal i com es desprèn de l'article 23.(g)⁴⁶. En la mateixa línia, els béns culturals de l'article 27 també es beneficiarien de la limitació dels bombardejos aeris. Si bé és cert que en el text només es mencionen els "bombardejos" de forma genèrica, també és

---

³⁹ O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 24. La mateixa expressió es troba a l'article 5 del Conveni IX, relatiu als bombardejos per forces navals. TOMAN, JIRI: *The protection of cultural property in the event of armed conflict*, Dartmouth Publishing, UNESCO, Brookfield, 1996, p. 10.

⁴⁰ FORREST, CRAIG, J.S.: "The doctrine of military necessity and the protection of cultural property during armed conflicts", *California Western International Law Journal*, vol.37, n°2, primavera 2007, p.198.

⁴¹ TOMAN, JIRI, *The protection of cultural property...*, *op. cit.*, p. 13.

⁴² Sembla ser que la introducció d'aquests termes es deu a la insistència del delegat turc. TOMAN, JIRI, *The protection of cultural property...*, *op. cit.*, p. 11.

⁴³ O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 29.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 27.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 27.

⁴⁶ *Ibidem*, pp. 23-24.

possible inferir que estan implícits els diversos tipus de bombardeig, com els terrestres i els aeris⁴⁷.

Les limitacions imposades a la part recorre al bombardeig troben la seva contrapart en el segon incís de l'article 27. En aquest sentit, es disposen dues obligacions als assetjats: en primer lloc, senyalar els edificis protegits amb signes visibles; i en segon lloc, donar a conèixer la seva ubicació a l'enemic amb antelació. Per una banda, alguns autors han entès aquestes obligacions de forma excessivament restrictiva, de tal manera que l'incompliment de les obligacions per part dels assetjats, alliberaria als atacants de prendre les mesures necessàries per evitar danys als béns culturals⁴⁸. Per altra banda, sembla més adequat interpretar, com ho fa O'keefe, que l'incompliment de la part assetjada no necessàriament justifica els bombardejos per part dels atacants, per exemple, si ja coneixien la ubicació dels edificis⁴⁹.

Com s'ha vist, la protecció dels béns culturals que regula el Reglament sobre les Lleis i Costums de la guerra no és absoluta. Els articles indicats admeten l'excepció de la necessitat militar. L'article 23.(g) contempla l'excepció de la imperiosa necessitat mentre que l'article 27 l'afegeix a través de l'expressió "tant com sigui possible" i amb la condició que els béns culturals no s'usin amb fins militars.

La doctrina de la necessitat militar, reflectida en l'article 14 del Codi Lieber de 1863⁵⁰, consisteix en "la necessitat d'aquelles mesures que són indispensables per assegurar els fins de la guerra i que són lícites segons la llei moderna i els usos de la guerra". En un principi, aquesta doctrina havia de restringir la manera de fer la guerra i amb aquesta idea va introduir-se en els convenis de La Haia⁵¹. En el preàmbul del Conveni IV de La Haia de 1907, les potències contractants ja esgrimien que estaven disposades a "disminuir els mals de la guerra, quan ho permetin les necessitats militars". No obstant, l'evolució de la doctrina va discórrer en sentit contrari fins a desenvolupar el principi de

---

⁴⁷ *Ibidem*, p. 26-27.

⁴⁸ FORREST, CRAIG, J.S, *op. cit.*, p. 198; o TOMAN, JIRI, "The Hague Convention...", *op. cit.*, p. 10, consideren molt restringit l'àmbit d'aplicació de l'article 27. Així, només si es donen les condicions enunciades per ambdues parts es dona la protecció completa.

⁴⁹ Roger O'keefe considera que la estipulació és facultativa i que el text de l'article 27 està formulat de manera que la part assetjadora no pogués invocar l'incompliment de l'altra part per eludir la norma. O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 29.

⁵⁰ FORREST, CRAIG, J.S, *op. cit.*, p. 184 i ss.

⁵¹ *Ibidem*, p. 184 i ss.

la *Kriegsraison* abans de la Primera Guerra Mundial, de forma que a través de la necessitat militar es justificava l'evasió de qualsevol norma⁵². El perill primordial d'aquesta interpretació residia en que la necessitat militar actuava de mecanisme per violar el dret internacional. La valoració d'una operació per obtenir un avantatge militar recau únicament en la part bel·ligerant que invoca la necessitat militar. Així, qualsevol acte contrari a les lleis de la guerra podria emparar-se en que era necessari per assegurar un avantatge militar determinant per aconseguir la victòria⁵³.

L'article 27 indica que la protecció als béns culturals cessa si s'utilitzen per a fins militars. No està clar què significa "fins militars", però sembla ser que en aquella època incloïa l'ús d'edificis com a quarters militars o com a punts d'observació de l'artilleria⁵⁴. Encara així, no és segur que l'ús d'un bé cultural amb fins militars justifiqui en tots els casos la seva destrucció. Atenent a la prohibició general de l'article 23.(g), només si hi ha una imperiosa necessitat de guerra es podria atacar l'edifici emprat amb fins militars. Curiosament, l'article 27 no imposa cap obligació de no utilitzar o desistir en l'ús de béns culturals amb fins militars; per tant, fer-ho no suposaria una violació de les lleis de la guerra⁵⁵.

4.2. L'aplicabilitat de la Convenció IV de La Haia de 1907 al cas de Barcelona: ¿Un conflicte internacional? La qüestió de la bel·ligerància

Com s'ha vist al llarg de l'estudi, la Guerra Civil espanyola té molts problemes de qualificació. No seria una guerra interestatal en el sentit estricte i, per tant, el Dret de La Haia de 1907 no esdevindria aplicable automàticament. En aquella època, la única manera que hi havia perquè les lleis de la guerra tinguessin efecte en les guerres civils era el reconeixement de bel·ligerància.

En el Dret Internacional clàssic, els aixecaments contra l'autoritat política dins del territori d'un estat es classificaven en tres nivells segons la intensitat i la duració del conflicte. Així, poden distingir-se els següents estatuts: rebels, insurgents i bel·ligerants.

---

⁵² *Ibidem*, p. 184 i ss.

⁵³ William G. Downey reproduceix les paraules de Elihu Root, president de l'ASIL, al 1921 sobre el problema d'entendre la necessitat militar com un instrument per eludir les normes internacionals: "Of course, if that doctrine is to be maintained, there is no more international law, for the doctrine cannot be confined to the laws specifically relating to war on land and sea...". DOWNEY, WILLIAM G.: "The law of war and military necessity", *American Journal of International Law*, vol.47, n°2, abril 1953, p. 253.

⁵⁴ O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 25.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 25.

En primer lloc, la rebel·lió seria un esclat violent i de poca duració d'una part de la població. Seria un problema intern, que se solucionaria amb la supressió dels rebels per les forces governamentals per sotmetre'ls a la llei estatal⁵⁶. No cauria dins de l'àmbit del dret internacional, ni s'atribuiria als sediciosos cap dret o protecció internacional, ni es consideraria subjecte a les lleis de la guerra⁵⁷. En segon lloc, la insurgència suposa un pas més en l'escala dels conflictes interns. Sobreviu a la repressió i es converteix en una autèntica amenaça contra l'autoritat del govern en tant que organitzada. El reconeixement de l'estatut d'insurgent comporta una "internacionalització parcial" del conflicte ja que permet la participació dels tercers estats que poden veure els seus interessos afectats per la guerra en el territori que ocupen els insurgents⁵⁸. En tercer lloc, quan el conflicte arriba a un punt àlgid de violència i es perllonga en el temps, els contendents passen a ser tractats d'igual forma que els bel·ligerants en una guerra internacional. El govern legítim o bé un tercer estat poden reconèixer la bel·ligerància als insurgents. Com bé assevera Lindsay Moir, la bel·ligerància és simplement el reconeixement jurídic del fet que existeix una guerra⁵⁹.

La doctrina del reconeixement de la bel·ligerància es comença a configurar a partir de la independència de les colònies espanyoles d'Amèrica⁶⁰. Posteriorment, va aparèixer la doctrina de la insurgència per solucionar els problemes que causava l'existència de només dos estatuts jurídics. Amb la guerra d'independència de Grècia, els britànics van idear aquest nou estatut per tal de no equiparar els rebels grecs a simples pirates⁶¹. Anys després, durant la Guerra Civil americana, es va posar en pràctica, també per part del Regne Unit, la declaració de neutralitat⁶². No era altra cosa que un reconeixement de bel·ligerància perquè s'acceptava que hi ha una guerra. Per tant, només si es reconeixia

---

⁵⁶ MOIR, LINDSAY: "The historical development of the application of humanitarian law in non-international armed conflicts to 1949", *International and Comparative Law Quarterly*, vol.47, n°2, abril 1998, p. 338.

⁵⁷ BARTELS, ROGIER: "Timelines, borderlines and conflicts: the historical evolution of the legal divide between international and non-international armed conflicts", *International Review of the Red Cross*, vol.91, n°873, març 2009, pp. 48-49.

⁵⁸ El concepte "d'internacionalització parcial" dels conflictes interns l'explica Bartels per referir-se a la participació de tercers sense involucrar-se en la guerra. BARTELS, ROGIER, *op. cit.*, p. 50. Per la seva banda, Lindsay Moir creu que l'estatut d'insurgent és el resultat de dos factors: (1) els tercers no volen considerar els rebels com a simples delinqüents, però (2) tenen interès en mantenir relacions provisionals amb els insurgents per tal de protegir interessos comercials, polítics, etc. MOIR, LINDSAY, *op. cit.*, p. 338.

⁵⁹ MOIR, LINDSAY, *op. cit.*, p. 339

⁶⁰ *Ibidem*, p. 340 i Carlos Fdez. Liesa, p. 36.

⁶¹ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 36.

⁶² *Ibidem*, p. 36.

la bel·ligerància pel govern legal o per tercers, de forma tàcita o explícita, s'aplicaven les Lleis de la guerra als conflictes interns⁶³. No obstant, era una doctrina obsoleta ja al segle XX. Per exemple, el no reconeixement dels insurgents com a bel·ligerants durant la Guerra Civil espanyola demostraria que el concepte estava en clar declivi⁶⁴.

Tradicionalment, s'han establert tres criteris per identificar els insurgents com a bel·ligerants: primer, controlar una part del territori del govern legítim; segon, implantar el seu propi govern o realitzar les funcions estatals sobre el territori; tercer, combatre d'acord amb les lleis de la guerra⁶⁵. En aquestes circumstàncies, com s'ha mencionat, el govern legítim o un tercer estat podrien reconèixer la bel·ligerància dels insurgents. Aquest reconeixement, per una banda, atorgaria personalitat jurídica internacional al govern de facto i permetria que certes normes internacionals esdevinguessin aplicables⁶⁶. Per altra banda, es conferirien els drets de guerra, tals com el dret de presa o el dret de bloqueig⁶⁷. Per tant, sense reconeixement de bel·ligerància no eren aplicables les lleis de la guerra als conflictes interns, si bé la qüestió estava oberta al debat⁶⁸. Encara així, existia la possibilitat que s'apliquessin si el govern legítim declarava la seva intenció de quedar vinculat per aquestes normes⁶⁹. Per part dels tercers estats, quan un conflicte assolia intensitat suficient, es podia reconèixer la bel·ligerància als insurgents. Estarien perfectament legitimats a fer-ho segons el dret internacional. No sempre era una valoració senzilla. Per exemple, un reconeixement massa prematur

---

⁶³ *Ibidem*, p. 38.

⁶⁴ BARTELS, ROGIER, *op. cit.*, p. 51.

⁶⁵ Aquests criteris són els establerts per Lassa Oppenheim. BARTELS, ROGIER, *op. cit.*, p.50. Vernon O'Rourke els comparteix, igual que Norman Padelford. O'ROURKE, VERNON: "Recognition of belligerency and the Spanish Civil War", *American Journal of International Law*, vol.31, nº 3, juliol 1937, p. 400; PADELDFORD, NORMAN J.: "International Law and the Spanish Civil War", *American Journal of International Law*, vol.31, nº2, abril 1937, p. 227. No obstant, McNair afegeix un quart factor a considerar, això és, que l'estat que reconeix als bel·ligerants i els seus nacionals es vegin afectats per les hostilitats. MCNAIR, ARNOLD: "The law relating to the civil war in Spain", *Law Quarterly Review*, vol.53, gener 1937, p. 475-476).

⁶⁶ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 40-41.

⁶⁷ O'ROURKE, VERNON, *op. cit.*, pp. 398 i 402.

⁶⁸ Lindsay Moir indica que la opinió predominant era que sense reconeixement no hi havia aplicació de les lleis de la guerra o les normes humanitàries. No obstant, també explica que alguns juristes de principis del segle XX eren del parer d'aplicar les lleis de la guerra a tots tipus de conflictes armats quan arribaven a certes cotes de intensitat i duració. MOIR, LINDSAY, *op. cit.*, p. 344.

⁶⁹ MOIR, LINDSAY, *op. cit.*, p.345. Més escèptic es mostrava Padelford que remarcava que, tot i que un govern legítim ordeni a les seves forces armades respectar les normes internacionals o declari públicament que les aplicarà, no veia cap obligació que derivés del dret internacional de fer-ho, en tant que les regles estaven pensades únicament per guerres entre estats. PADELDFORD, NORMAN J., *op. cit.*, p. 229.

podia suposar una ingerència en els afers interns d'un altre estat⁷⁰. La neutralitat només era possible en cas de guerra, i un conflicte intern només era considerat una guerra en sentit jurídic si hi havia reconeixement de bel·ligerància⁷¹. En efecte, no hi havia obligació de mantenir-se neutral, però tampoc hi havia un dret dels insurgents a ser reconeguts bel·ligerants⁷².

Amb la Guerra Civil espanyola, el reconeixement de la bel·ligerància queda en entredit. La doctrina existia al 1936, però en profunda decadència. Al bàndol franquista se li aplicà l'estatut d'insurgent, de forma que s'acceptava l'existència d'un conflicte però no es concedien els drets de presa i bloqueig, ni s'aplicaven les normes humanitàries⁷³. Franco establí un govern feixista que controlava una bona part del territori d'Espanya i, malgrat això, cap estat va reconèixer la bel·ligerància dels insurgents⁷⁴. Tampoc ho va fer la República. Uns pocs estats, com és el cas d'Itàlia, Alemanya o Portugal van reconèixer el govern de Franco com el govern legal d'Espanya⁷⁵. La República va decretar diverses vegades el bloqueig de ports controlats pels insurgents. Les potències europees van signar un Acord de No Intervenció que explícitament negava reconèixer la bel·ligerància de cap de les parts. Amb tot això, no es va considerar la possibilitat que hi hagués reconeixement tàcit o implícit⁷⁶. A més a més, malgrat cap dels contendents no era bel·ligerant i, per tant, no estaven obligats per les lleis de la guerra, ambdues parts van proclamar que les respectarien: la República va declarar que tractaria als insurgents capturats com a presoners de guerra i el bàndol franquista va recalcar que compliria les lleis i costums de la guerra⁷⁷.

Tots els indicis apunten a que la República i els insurgents eren bel·ligerants en una guerra civil internacionalitzada, encara que les potències europees del moment es

---

⁷⁰ O'ROURKE, VERNON, *op. cit.*, pp. 399–400.

⁷¹ MOIR, LINDSAY, *op. cit.*, p. 341.

⁷² MCNAIR, ARNOLD, *op. cit.*, p. 478.

⁷³ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 41.

⁷⁴ O'Rourke al 1937 assenyalava: "If the newspaper reports are accurate, the scope of Spanish war today legally justifies recognition of belligerency by foreign States. [...] In fact, all of the traditional tests outlined above which justifies recognition have been met. But no nation has yet recognized a legal state of war". O'ROURKE, VERNON, *op. cit.*, pp.404–405.

⁷⁵ El reconeixement de governs i el reconeixement de la bel·ligerància són dos actes diferents, que poden ser simultanis o no. No està clar que el reconeixement de govern porti automàticament a un reconeixement de bel·ligerància. El que sí era clar és que Itàlia, Alemanya i Portugal van violar el principi de no intervenció en els afers d'un estat. PADEFORD, NORMAN J., *op. cit.*, p. 236.

⁷⁶ PADEFORD, NORMAN J., *op. cit.*, pp. 229 i 237; MCNAIR, ARNOLD, *op. cit.*, p. 491; MOIR, LINDSAY, *op. cit.*, p.352.

⁷⁷ BARTELS, ROGIER, *op. cit.*, pp. 55–56.

neguessin a reconèixer-ho. Van deformar tant la llei que la realitat no s'ajustava el més mínim a la imatge jurídica que dibuixaven. La bel·ligerància de les parts era un fet, però la decisió de reconèixer-la jurídicament depenia de causes polítiques⁷⁸: la por a una escalada de la violència a nivell europeu⁷⁹.

5. LA PROTECCIÓ CONSUECUDINÀRIA DELS BÉNS CULTURALS

El costum internacional és una important font del Dret Internacional. La seva rellevància era encara més destacada a la primera meitat del segle XX, on encara no predominaven les normes convencionals. Per tant, el dret consuetudinari és essencial en l'estudi de les normes jurídiques aplicables a la Guerra Civil espanyola. En els propers apartats s'analitzarà el caràcter consuetudinari de les lleis i costums de la guerra que el Conveni IV de La Haia (§5.1), es considerarà el cas de Barcelona com a objectiu militar (§5.2) i, per últim, es tractarà la possible aplicabilitat de la clàusula Martens a la protecció de béns culturals en els bombardejos de Barcelona (§5.3).

5.1. El caràcter consuetudinari de les lleis i costums de la guerra

El dret consuetudinari requereix l'existència d'una pràctica generalitzada, constant i uniforme, que aquesta pràctica sigui acceptada com a dret (el que es coneix com *opinio iuris*). Aquests elements es poden identificar a través de diversos mecanismes. En aquest sentit, els tractats internacionals poden ser de gran ajuda. Una norma convencional, en principi, només vincula als estats que són part. No obstant, hi ha la possibilitat que una disposició d'un tractat arribi a ser obligatòria per a tercers estats com a norma consuetudinària. Encara més, els tractats internacionals poden reflectir normes consuetudinàries. Així, les disposicions d'un text internacional poden servir com a prova de l'existència o del contingut de les normes consuetudinàries, quan es considerin declaratòries d'aquestes normes⁸⁰.

---

⁷⁸ MOIR, LINDSAY, *op. cit.*, pp. 348–349.

⁷⁹ Arnold McNair reflexionava sobre el perquè el Regne Unit no reconeixia la bel·ligerància de Franco i donava aquesta resposta: “the answer lies in the realm of high policy, but the main reason is clear, namely, that they thought that to do so would increase the chances of the civil war in Spain developing into a European conflagration”. MCNAIR, ARNOLD, *op. cit.*, pp. 491–492.

⁸⁰ La CDI afegix que els tractats “pueden desempeñar un papel importante en el registro y la definición de las normas derivadas de la costumbre, o incluso su desarrollo”. NACIONES UNIDAS: *Informe de la Comisión de Derecho Internacional*, Capítulo V, Nova York, 2016, A/71/10, pp. 112–113.

El Conveni IV de La Haia de 1907 i les Regles sobre les Lleis i Costums de la guerra serien, en els anys de la Guerra Civil espanyola, una codificació de les normes consuetudinàries en aquesta matèria. Al 1919, una subcomissió de la Conferència preliminar de Pau de París va indicar el caràcter consuetudinari de les Regles de La Haia en el seu esbós sobre els crims de guerra comesos per les potències centrals durant la Primera Guerra Mundial⁸¹.

Posteriorment, les Regles de la Guerra Aèria de 1923⁸² van suposar un nou intent d'adaptar les normes consuetudinàries als nous mitjans i mètodes de fer la guerra. Els estats presents a la Conferència de Washington de 1922, sobre la limitació d'armaments, no van concloure cap acord sobre la guerra aèria. Llavors, es va designar una comissió formada per delegats dels EUA, Regne Unit, França, Itàlia, Japó i Països Baixos amb l'encàrrec d'elaborar una regulació específica per la guerra aèria⁸³. Mai van adoptar-se en forma vinculant⁸⁴, però van significar un pas endavant pel que fa a la normativa relativa als bombardejos aeris. La prohibició explícita dels bombardejos a la població civil per terroritzar-la va ser un avenç destacable de les Regles de la Guerra Aèria. Més important pel cas concret va ser la introducció del concepte d'objectiu militar en substitució del de "ciutat defensada"⁸⁵. D'aquesta manera, només eren legítims els atacs aeris contra objectius militars, és a dir, només contra aquells la destrucció dels quals constituís un avantatge militar clar. En tot cas, però, imperava el principi de proporcionalitat, que implicava la ponderació entre la necessitat militar i les consideracions humanitàries⁸⁶.

L'article 25 estava dedicat específicament a la protecció de béns culturals. Pràcticament, era una rèplica de les disposicions de l'article 27 H.IV.R i de l'article 5 H.IX, fet que

---

⁸¹ O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 43.

⁸² Per a una anàlisi exhaustiva de les Regles de la Guerra Aèria, i dels treballs preparatoris previs, és molt interessant l'article MARCUS, HEINZ: "The 1923 Hague Rules of Air Warfare: a contribution to the development of international law protecting civilians from air attack", *International Review of the Red Cross*, vol.33, n°292, enero 1993, pp. 12-44.

⁸³ MARCUS, HEINZ, *op. cit.*, p. 15.

⁸⁴ No estan del tot clares les causes de la negativa a ratificar-les però sembla ser que els mateixos estats que les havien de ratificar les consideraven massa restrictives. MARCUS, HEINZ, *op. cit.*, p.19.

⁸⁵ O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 45.

⁸⁶ MARCUS, HEINZ, *op. cit.*, pp. 23-26.

reforça el caràcter consuetudinari d'aquestes normes⁸⁷. L'article 26 va introduir la protecció especial als monuments històrics permetent la creació, en temps de pau, de zones protegides senyalitzades per salvaguardar-les en cas de guerra. Significativament, va ser el delegat italià, Victor Rolando Ricci, qui va promoure aquestes normes, segurament conscient que a Itàlia estava farcida de monuments històrics i artístics que calia protegir⁸⁸.

Les Regles de la Guerra Aèria van gaudir d'un important prestigi, malgrat no fossin vinculants. Per exemple, entre 1935 i 1936, durant la guerra d'Abissínia, el govern britànic anuncià que aplicaria les normes més rellevants de les Regles de la Guerra Aèria⁸⁹. Possiblement, aquesta influència permetria considerar-les una prova més de la codificació de normes consuetudinàries ja establertes amb el Conveni IV de La Haia i les regulacions annexes sobre les Lleis i Costums de 1907.

Si quedaven dubtes sobre si les Regles de La Haia de 1907 constituïen costum internacional als anys 30' del segle XX, els judicis de Nuremberg van tancar definitivament el debat. Es va argumentar que molts dels bel·ligerants en la Segona Guerra Mundial no eren part en els Convenis de La Haia i que, per tant, no se'ls podien aplicar les lleis i costums de la guerra. El Tribunal Militar Internacional va dictaminar que les normes expressades en les Regles de La Haia eren consuetudinàries i que a 1939 “these rules laid down in the Convention were recognized by all civilized nations, and were regarded as being declaratory of the laws and customs of war”⁹⁰. No era cap problema, per tant, ser o no ser part en els Convenis de La Haia de 1907 perquè fossin aplicables les normes jurídiques relatives a les lleis i costums de la guerra.

---

⁸⁷ O'keefe indica que l'article 25 de les Regles de la Guerra Aèria “was no more than an affirmation of the customary prohibition on bombarding such property” i que era redundant ja que els béns culturals no eren objectius militars. O'KEEFE, ROGER, *op. cit.*, p. 46.

⁸⁸ MARCUS, HEINZ, *op. cit.*, p. 27.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 33.

⁹⁰ El Tribunal Militar Internacional de Nuremberg argumentà literalment que “the Conventions expressly stated that it was an attempt ‘to revise the general laws and customs of war’, which it thus recognized to be then existing, but by 1939 these rules laid down in the Convention were recognized by all civilized nations, and were regarded as being declaratory of the laws and customs of war” INTERNATIONAL MILITARY TRIBUNAL: *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, vol.1, pp. 253–254.

En la mateixa línia, l'estudi sobre dret internacional consuetudinari del CICR⁹¹ ajuda a la identificació de diverses normes consuetudinàries de llarga trajectòria. Per exemple, la norma 7 obliga a distingir entre béns civils i objectius militars i determina que només els segons puguin ser blanc dels atacs. Aquesta norma ve d'antic, i ja l'Assemblea de la Societat de Nacions va declarar el 1938 que els objectius atacats des de l'aire havien de ser objectius militars⁹². Els objectius militars, segons la norma 8, són aquells "béns que per naturalesa, localització, finalitat o ús contribueixen eficaçment a l'acció militar" i que amb la seva destrucció total o parcial s'obté un avantatge militar. En relació a la protecció específica dels béns culturals⁹³, la norma 38 imposa l'obligació de respectar-los. De tal manera que s'ha d'anar amb especial compte de no danyar edificis "dedicats a fins religiosos, o caritatius, a l'ensenyança, les arts o les ciències, així com els monuments històrics, a no ser que es tracti d'objectius militars". Per tant, els béns culturals no poden ser atacats si no compleixen aquestes condicions. Aquestes regles estaven ja contingudes al Codi Lieber, la Declaració de Brusel·les, el Manual d'Oxford i codificades en el Reglament relatiu a les Lleis i Costums de la guerra⁹⁴. Un altre exemple és la norma 40, apartat A, que disposa la prohibició de confiscar, destruir o danyar intencionalment els edificis mencionats anteriorment a la norma 38, més les obres artístiques o científiques. És una regla que es pot rastrejar almenys fins a l'article 56 H.IV.R⁹⁵.

Es pot afirmar amb certa seguretat que les lleis i costums de la guerra que prohibien la destrucció dels béns civils (i entre ells els béns culturals) tenien caràcter consuetudinari ja a la dècada de 1930. Tanmateix, la majoria de les normes eren aplicables únicament als conflictes internacionals, a les guerres interestatals. És convenient examinar si

---

⁹¹ L'estudi sobre el dret internacional humanitari consuetudinari de l'CICR és una obra importantíssima en tant que estudia amb profunditat el dret consuetudinari i comenta el sorgiment de les normes en base a la pràctica dels estats. El volum II està exclusivament centrat en la pràctica dels estats que ha donat origen a les normes exposades al volum I. Vegis: HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L: *El Derecho Internacional Humanitario Consuetudinario*, Comité Internacional de la Cruz Roja (CICR), Vol.I: Normas, Buenos Aires, 2007.

⁹² HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L, *op. cit.*, p. 33. La Assemblea de la Societat de Nacions, en la resolució de 30 de setembre de 1938, sobre la protecció de la població civil contra els bombardejos aeris en cas de guerra, va establir tres principis: (I) el bombardeig intencional als civils era contrari a dret; (II) els blancs dels bombardejos havien de ser objectius militars legítims; (III) qualsevol atac contra un objectiu militar havia de procurar no danyar per negligència la població civil circumdant. *Official Journal*, Special Supplement, n°183, pp. 135–136.

⁹³ HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L, *op. cit.*, pp. 141 i ss.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 142.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 147.

alguna d'aquestes regles jurídiques és transferible a l'àmbit dels conflictes interns. Hi ha indicis que apunten a que sí que eren aplicables.

L'Antonio Cassese entenia que hi havia certes normes relatives a la protecció dels civils aplicables als conflictes armats interns per la via de la costum internacional⁹⁶. Seria el cas, a l'efecte d'aquest estudi, de la prohibició d'atacar objectius no militars o bé l'obligació de prendre les mesures necessàries quan s'ataquen aquests objectius en el context de la Guerra Civil espanyola. Es basava en que, sovint, tant les parts en conflicte, com tercers estats i organitzacions internacionals, les invocaven convençudes que s'aplicaven a guerres civils "de gran escala"⁹⁷. Les guerres de gran escala serien aquelles en les que els rebels controlarien una part important de territori, en el que implanten la seva administració, organitzen els seus exèrcits, i les hostilitats amb el govern legítim assoleixen una certa duració i intensitat⁹⁸. La Guerra Civil espanyola, que podria ser qualificada com a tal, va tenir fortes repercussions internacionals que l'apropaven a les guerres interestatals. La indignació internacional per la destrucció generada pels bombardejos aeris, juntament amb la convicció dels estats que hi havia certs principis que eren aplicables, va resultar una de les causes que van impulsar als estats a exigir el respecte en tot moment per certs valors humans, amb independència que fos un conflicte intern o internacional⁹⁹. La visió de Cassese no la comparteix Jean-Marie Henckaerts. Si bé admet que la Guerra Civil espanyola va contribuir a la creació de normes consuetudinàries, creu que no havia passat prou temps perquè es materialitzessin en una pràctica estatal generalitzada¹⁰⁰. Ara bé, cal recordar que, en la formació d'una costum internacional, l'element temporal no és determinant. La duració relativament breu d'una pràctica no impedeix apreciar l'existència d'una norma consuetudinària¹⁰¹. En canvi, si que és determinant la convicció que el dret internacional consuetudinari permet, exigeix o prohibeix una pràctica¹⁰².

---

⁹⁶ Henckaerts indica que Cassese considerava aplicables als conflictes interns quatre regles en concret, a saber: (a) la prohibició de bombardejar intencionalment als civils; (b) prohibició d'atacar a objectius no militars; (c) prendre les mesures adients quan s'ataca objectius militars; (d) la regla sobre represàlies contra civils enemics. HENCKAERTS, JEAN-MARIE: "Civil war, custom and Casese", *Journal of International Criminal Justice*, n°10, 2012, pp. 1096–1097.

⁹⁷ HENCKAERTS, JEAN-MARIE, *op. cit.*, p. 1097.

⁹⁸ CASSESE, ANTONIO: *The Human Dimension of International Law: Selected Papers*, Oxford University Press, Nova York, 2008, p. 128.

⁹⁹ *Ibidem*, pp. 145 – 146.

¹⁰⁰ HENCKAERTS, JEAN-MARIE, *op. cit.*, pp. 1097 – 1098.

¹⁰¹ Les paraules de la CDI són il·lustratives: "Si bien una larga duración puede hacer que la práctica pertinente sea más extensa, para que exista una norma consuetudinaria no es necesario que haya una

En el cas Tadic, jutjat al Tribunal Penal Internacional per l'ex Iugoslàvia (TPII), es va fer referència expressa a la Guerra Civil espanyola i l'aplicabilitat de la costum internacional en conflictes interns. El TPII va asseverar que, entre 1936 i 1939, hi havia una pràctica estatal tendent a desdibuixar la separació entre guerres internacionals i internes i, molt especialment, a aplicar principis generals del Dret Internacional Humanitari, com a mínim en guerres civils “de gran escala”¹⁰³. Les parts, tot i no reconèixer la bel·ligerància¹⁰⁴, apostaven per l'aplicació de certes regles relatives a les guerres internacionals. Entre aquestes hi havia les prohibicions mencionades anteriorment de bombardejar als civils i d'atacar objectius no militars, així com la regla de prendre precaucions quan s'ataquessin objectius militars¹⁰⁵. Per exemple, el TPII citava les paraules del *premier* britànic, Neville Chamberlain, després dels terribles bombardejos de Barcelona del març de 1938, en la que va dir que “l'única regla definida de Dret Internacional [...] és que el bombardeig directe i deliberat de no combatents és en totes les circumstàncies il·legal” i va afegir que “el bombardeig de Barcelona, dut a terme aleatòriament i sense dirigir-se especialment contra cap objectiu militar, era d'aquesta naturalesa”¹⁰⁶. Uns mesos més tard, al juny de 1938, Chamberlain reiterava que hi havia tres normes de dret internacional aplicables tant en la guerra aèria com en la guerra terrestre o marítima i que no respectar-les era una manifesta violació del Dret Internacional¹⁰⁷. Eren, altra vegada, algunes de les mencionades per Casesse: la prohibició de bombardejar als civils deliberadament, no atacar objectius no militars i prendre precaucions per no danyar innecessàriament la població quan s'ataqués objectius legítims. El TPII va concloure que aquestes normes consuetudinàries, que

---

práctica general desde tiempos inmemoriales o durante un tiempo considerable o determinado”. *Informe de la Comisión de Derecho Internacional*, A/71/10, p. 106.

¹⁰² *Informe de la Comisión de Derecho Internacional*, A/71/10, p. 107.

¹⁰³ *Prosecutor vs Dusko Tadic*, IT-94-1-AR72, Appeal Chamber, Decision on the defence motion for interlocutory appeal on jurisdiction, 2 d'octubre de 1995, paràgraf 100.

¹⁰⁴ La qüestió de la bel·ligerància i els problemes de qualificació de la Guerra Civil espanyola s'analitzaran més endavant. Ja en els anys de la guerra van plantejar-se multitud de problemes jurídics entorn aquesta doctrina i la seva vigència.

¹⁰⁵ *Prosecutor vs Dusko Tadic*, paràgraf 100.

¹⁰⁶ *Prosecutor vs Dusko Tadic*, paràgraf 100.

¹⁰⁷ Les paraules de Chamberlain són molt clares: “I think we may say that there are, at any rate, three rules of international law or three principles of international law which are as applicable to warfare from the air as they are to war at sea or land. In the first place, it is against international law to bomb civilians as such and to make deliberate attacks upon civilian populations. That is undoubtedly a violation of international law. In the second place, targets which are aimed at from the air must be legitimate military objectives and must be capable of identification. In the third place, reasonable care must be taken in attacking those military objectives so that by carelessness a civilian population in the neighbourhood is not bombed”. *Prosecutor vs Dusko Tadic*, paràgraf 100.

també governaven els conflictes interns, protegien tant la població civil com els béns civils, i en concret els béns culturals¹⁰⁸. En el cas Strugar el Tribunal va seguir la mateixa línia que en el cas Tadic, incloses les referències a la Guerra Civil espanyola. La Cambra n^oII va argumentar que la prohibició d'atacar els objectius civils, que es despenia de la prohibició general d'atacar objectius no militars, era un complement necessari de la protecció a la població civil¹⁰⁹.

Resta per considerar la possibilitat de que Itàlia fos objectora persistent a la costum internacional. Per definició, les normes consuetudinàries s'apliquen en condicions iguals a tots els membres de la comunitat internacional a menys que s'hi haguessin oposat mentre la norma estava en fase de creació i ho manifestessin de forma clara, això és, inequívocament, abans que la pràctica es consolidi en norma de dret¹¹⁰. Resultaria difícil per Itàlia esgrimir l'objecció en tant que no consta una oposició expressa a no quedar vinculada per les lleis de la guerra. En efecte, Itàlia no va ratificar el Conveni IV de La Haia de 1907, però el va signar i mai va retirar la signatura. En la mateixa línia, i en data tant significativa com 8 de juliol de 1938, el govern feixista de Mussolini va aprovar el R.D. n^o1415, *Legge Italiana di Guerra*, que incloïa disposicions molt similars a les recollides en les Regles de La Haia¹¹¹. És cert que era una llei per situacions de guerra; ara bé, l'esperit dels articles sembla inspirar-se en les normes de La Haia.

En definitiva, la naturalesa consuetudinària de les normes de les Regles de la Haia que regulaven la conducció d'hostilitats existia entre els anys 1936 i 1939. Precisament per aquest motiu vincularien a tercers estats que no fossin part en els convenis de La Haia de 1907, com Itàlia. Fins i tot, podria sostenir-se la seva aplicabilitat en la Guerra Civil espanyola degut, per una banda, a la ferma convicció tant de les parts en el conflicte com de tercers estats i organitzacions internacionals, com la Societat de Nacions, que certes normes humanitàries serien aplicables als conflictes interns amb una alta intensitat i duració, encara que no s'hagués reconegut la bel·ligerància. La pràctica dels estats en aquell context sembla avalar aquesta idea. Per altra banda, en la dècada dels anys 30 del segle XX, hi ha una tendència a desdibuixar la línia que separa les guerres internacionals i internes. A més a més, no hi ha indicis prou sòlids per defensar

---

¹⁰⁸ *Prosecutor vs Dusko Tadic*, paràgraf 127.

¹⁰⁹ *Prosecutor vs Pavle Strugar*, IT-01-42-T, Judgement, 31 de gener 2005, paràgraf 224–225.

¹¹⁰ *Informe de la Comisión de Derecho Internacional*, A/71/10, pp.123 a 125.

¹¹¹ Vegis, per exemple, la Secció 2, sobre els bombardejos.

l'objecció persistent d'Itàlia per no quedar vinculada per la costum internacional. En conjunt, tota la qüestió és polèmica. No obstant, hi ha indicis suficients per considerar que podrien aplicar-se aquestes normes internacionals a la Guerra Civil espanyola. I això amb independència de la qualificació que se'n faci del conflicte: intern, internacional o internacionalitzat.

5.2. Barcelona com a objectiu militar

El cop d'estat del juliol del 1936 va fracassar a la ciutat comtal. En aquells anys, Barcelona era un nucli industrial important dins l'estructura productiva d'Espanya. Precisament per això era susceptible de ser atacada. La normativa de l'època, com s'ha vist, vinculava la protecció als civils i als béns culturals al concepte problemàtic de "ciutat oberta". Si no estava defensada, les lleis de la guerra prohibien el bombardeig. Per altra banda, si estava defensada es permetia atacar-la tot i que hi havia els límits de la necessitat militar. I en tot cas, els bombardejos havien de fer-se contra objectius legítims, això és, objectius militar. Els raids de l'Aviació Legionària procuraven reduir les fàbriques i les infraestructures a runes. No sempre encertaven i no sempre perseguien aquests objectius. D'aquí que sorgeixin els dubtes de si els bombardejos estarien dins dels límits de la necessitat militar i si Barcelona era realment un objectiu. La resposta a aquestes qüestions ha de contribuir a determinar si eren legals els bombardejos.

La doctrina de la necessitat militar imbuïa les Regles de La Haia. Els articles 23.(g) o l'article 27 contemplaven l'excepció de la "imperiosa necessitat". Com s'ha vist, el fonament de la doctrina rau en que tot allò indispensable per assegurar els fins de la guerra és lícit si no es contrari a les lleis i als usos de la mateixa¹¹². En origen havia de servir com a restricció a la manera de practicar-la, però freqüentment era interpretada de forma que permetés subvertir la normativa¹¹³.

No obstant, el principi de proporcionalitat i el principi de distinció s'erigeixen com a límits de la doctrina. Per una banda, el principi de proporcionalitat implica el

---

¹¹² La definició de necessitat militar es pot trobar a l'article 14 del Codi Lieber.

¹¹³ DOWNEY, WILLIAM G., *op. cit.*, p. 253.

reconeixement de que els mètodes i mitjans de fer la guerra no són il·limitats¹¹⁴. Així, estarien prohibits els atacs en que es prevegi que es causarà incidentalment la mort de civils o danyar béns protegits, o ambdues coses a l'hora, si fos excessiu en relació al concret i directe avantatge militar que es pretén¹¹⁵. Per tant, el dany que es provoca no pot ser desproporcionat en relació a l'objectiu que es persegueix¹¹⁶. Per altra banda, el principi de distinció requereix la diferenciació entre els objectius legítims i els que no ho són¹¹⁷. Els objectius legítims són els objectius militars, perquè són aquells que per la seva naturalesa, ubicació, propòsit o ús contribueixen a l'acció militar de l'enemic i, per tant, la seva destrucció o neutralització atorga un avantatge militar clar i directe¹¹⁸. En conseqüència, són dos els elements clau per definir els objectius militars legítims: la contribució efectiva de l'objecte a l'acció militar i que la destrucció suposi un avantatge clar i directe¹¹⁹. Si es compleixen, esdevindran blancs legítims de les operacions militars. En sentit contrari, els béns civils no són objectius militars i la normativa els protegeix¹²⁰. Tradicionalment, les àrees residencials, els edificis de culte, les escoles i hospitals, i els monuments històrics s'inclouen en aquesta categoria àmplia. L'article 27 H.IV.R enumerava moltes d'aquestes estructures entre les protegides. Els béns culturals, en la mesura en que són béns civils, tampoc podrien ser atacats –amb alguns límits com l'ús amb fins militars– i hauria de procurar-se que no rebessin danys en cas que els atacs es dirigissin a objectius militars legítims¹²¹.

En general, s'acceptava que la presència de civils als voltants dels objectius militars no concedia immunitat als edificis¹²². Llavors, no serien necessàriament il·legítims els atacs a les fàbriques de munició o altres instal·lacions. Per extensió, es podria argumentar que els danys col·laterals produïts per atacs a objectius legítims no serien il·legals, una deriva perillosa que afortunadament el principi de proporcionalitat vindria a limitar. Si els danys no són desproporcionats, en el sentit que s'especificava en línies

---

¹¹⁴ FORREST, CRAIG, J.S., *op. cit.*, p. 181.

¹¹⁵ HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L., *op. cit.*, p. 57.

¹¹⁶ MAIER, CHARLES S., *op. cit.*, p. 430.

¹¹⁷ FORREST, CRAIG, J.S., *op. cit.*, p. 195.

¹¹⁸ Vegis les normes 7 i 8 de l'estudi del CICR, que resulten una forma molt útil de comprendre l'evolució d'aquest concepte de llarga trajectòria. HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L., *op. cit.*, pp. 29–36.

¹¹⁹ WUERZNER, CAROLIN: "Mission impossible? Bringing charges for the crime of attacking civilians or civilian objects before international criminal tribunals", *International Review of the Red Cross*, vol. 90, n°872, desembre 2008, p. 916.

¹²⁰ Vegis les normes 9 i 10 a: HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L., *op. cit.*, pp. 37–41.

¹²¹ *Ibidem*, pp. 141–142.

¹²² *Ibidem*, p. 36.

precedents, no serien il·legals. En canvi, sí que seria desproporcionat bombardejar un objectiu militar des de molta alçada, perquè seria difícil calcular on cauria el projectil i s'assumiria un risc innecessari. D'aquesta mena va ser el bombardeig italià de 23 de novembre de 1938, teòricament realitzat contra el port. L'informe de la Comissió d'investigació de la Societat de Nacions indicava que s'havia fet des de molt alt i en una direcció que inevitablement posava en perill als civils¹²³. Tant era així que l'equiparava a un bombardeig deliberat als civils, menyspreant els principis de distinció i proporcionalitat.

Els bombardejos que no enfoquen a cap objectiu militar específic són atacs indiscriminats; i com a tals, estan prohibits¹²⁴. La norma no deixa massa espai a l'error: si un atac no persegueix cap objectiu legítim concret no pot aplicar el principi de distinció ni el de proporcionalitat i, en conseqüència, serà il·legal. La Assemblea de la Societat de Nacions, en la resolució de 30 de setembre de 1938, advertia que els bombardejos sobre la població eren una pràctica que no responia a cap necessitat militar i establia que els bombardejos havien de ser sobre objectius militars¹²⁵. L'actuació de l'aviació italiana a Barcelona al llarg de la guerra està farcida d'exemples. Sense anar més lluny, els bombardejos de gener i de març de 1938. N'hi hauria d'altres, com el raid de 19 d'agost de 1938, documentat per la Comissió d'investigació de la Societat de Nacions. Es va verificar que no hi havia cap objectiu militar a la zona, ni fàbriques ni magatzems, i es va concloure que era un atac indiscriminat contra la població civil, dirigit contra el casc antic, que va posar en perill dos monuments històrics¹²⁶.

En paral·lel, la normativa prohibia els atacs contra ciutats no defensades. No obstant, les denominades “ciutats obertes” eren una qüestió controvertida. L'article 25 H.IV.R

---

¹²³ L'informe, basant-se en les proves i en investigacions prèvies, deia el següent: “The mission consider that there will be loss of civilian life and property whenever an attack on the port area is made from high altitudes at an angle to the coast. In view of this, if such attacks on the port area are continued, they must be regarded as tantamount to deliberate attacks on a civilian population as well”. *Official Journal*, gener 1939, pp. 33–34.

¹²⁴ La norma 11 prohibeix els atacs indiscriminats. S'ha de posar en relació a la norma 12, que defineix aquest tipus d'atacs com aquells que: “(a) no están dirigidos contra un objetivo militar concreto; b) en los que se emplean métodos o medios de combate que no pueden dirigirse contra un objetivo militar concreto; o c) en los que se emplean métodos o medios de combate cuyos efectos no sea posible limitar como exige el derecho internacional humanitario; y que, en consecuencia pueden alcanzar indistintamente, en cualquiera de tales casos, tanto a objetivos militares como a personas civiles o bienes de carácter civil”. HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L, *op. cit.*, pp. 43–50.

¹²⁵ *Official Journal*, Special Supplement, n°183, pp. 135–136.

¹²⁶ *Official Journal*, Special Supplement, n°186, p. 42.

codificava la prohibició, que ja venia de la Declaració de Brussel·les i el Manual d'Oxford, però la norma era inadequada per l'estil de guerra modern. El desenvolupament dels bombardejos aeris, com a mètode de fer la guerra, distorsionava la definició tradicional. Es consideraven “ciutats obertes” els llocs habitats, sense defenses, que es troben pròxims o a l'interior d'una zona on les forces armades estan en contacte i que estan obertes a l'ocupació per l'adversari¹²⁷. La norma es fonamenta en la necessitat militar, perquè no caldria atacar una ciutat, poble, habitatge o edifici si ja és possible ocupar-lo¹²⁸. Les ciutats de la rereguarda sí que serien totes susceptibles de ser blancs de bombardejos, perquè estarien dins de territori defensat per l'enemic. Barcelona era una ciutat de rereguarda i tenia, a finals de 1937, algunes bateries antiaèries per la seva defensa. No obstant, l'oficial Antonio Vera relatava que “la defensa antiaèrea no era suficiente ni apropiada”, perquè el sostre de foc de les bateries, antigues i ineficaces, era insuficient per tocar els bombarders¹²⁹. Era tant com dir que la ciutat estava indefensa davant dels bombardejos italians. La prova està, per exemple, en que els avions S-79 amb base a Mallorca no van patir cap baixa¹³⁰.

S'ha de tenir present que la qualificació d'una ciutat com a “ciutat oberta” és independent de si conté o no objectius militars. Una ciutat que es defineixi com a “no defensada” pot tenir objectius militars, però bombardejar-la estaria prohibit segons l'article 25H.IV.R. En canvi, les ciutats defensades que tinguin objectius militars poden ser atacades sempre que els atacs es limitin a objectius legítims. D'altra manera es violaria la prohibició general de l'article 23.(g) H.IV.R, perquè la destrucció de propietats enemigues que no són objectius militars, al no ser imperiosament necessària, seria il·legal.

Seguint la definició consuetudinària de “ciutat oberta”, la ciutat de Barcelona és d'aquelles dubtoses. Tenia defenses, però eren insuficients per protegir-la dels atacs aeris. La ciutat comtal va rebre més d'un centenar de bombardejos al llarg de tota la Guerra Civil. Va ser una de les ciutats més castigades, i els efectes van ser devastadors. La pregunta que segueix és si realment era una ciutat repleta d'objectius militars decisius per obtenir avantatges militars definits que justificuessin la seva destrucció. En

---

¹²⁷ HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L, *op. cit.*, p. 139.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 138.

¹²⁹ SOLÉ I SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J., *op. cit.*, p. 296.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 299.

efecte, Barcelona era una ciutat industrial que durant un temps va acollir el govern de la República. Les fàbriques¹³¹ i el port, que permetia la comunicació amb l'exterior¹³², la convertien en un susceptible blanc dels bombardejos. Ara bé, “tota la resta de la ciutat estava populosament habitada, però l'activitat de la gent no era dedicada a res que pogués titllar-se de decisiva importància per la producció de materials bèl·lics”¹³³.

Els bombardejos italians es feien sobre una ciutat que no podia defensar-se. S'apuntava contra objectius militars de dubtosa legalitat, o directament es dirigien contra la població civil. La desconsideració dels principis de distinció i de proporcionalitat permetrien qualificar d'il·legals els bombardejos de Barcelona.

5.3. L'aplicabilitat de la clàusula Martens a la protecció dels béns culturals en els bombardejos de Barcelona

La clàusula Martens, des de la seva aparició al Conveni de La Haia de 1899, ha tingut especial importància en el camp del dret internacional humanitari. Se l'ha reproduït en tractats internacionals i en jurisprudència internacional, però el seu significat encara està poc clar. A mig camí entre les normes convencionals i la costum, alguns autors han dit d'ella que és un vincle entre el dret positiu i el dret natural¹³⁴. La seva interpretació i els seus límits no estan exempts de debat, com tampoc està clar que ofereixi una protecció supletòria, residual, basada en la moral i la llei. Sigui com sigui, cal explorar les possibilitats jurídiques que tenen les *lleis de la Humanitat* i els *dictats de la consciència pública*.

La clàusula Martens estableix que, mentre un Codi de lleis de la guerra més complet no es dicti, els pobles i els bel·ligerants “queden sota la salvaguarda i l'imperi dels principis del Dret de gentes, tal com resulten dels usos establerts entre nacions civilitzades, de les lleis de la Humanitat i de les exigències de la consciència pública”.

---

¹³¹ Barcelona mai havia estat una zona d'indústria pesada ni d'armaments. Les fàbriques es van haver de transformar molt ràpidament per poder produir material bèl·lic. VILLARROYA, JOAN, *op. cit.*, p. 139.

¹³² *Ibidem*, p. 143.

¹³³ *Ibidem*, p. 143.

¹³⁴ BOS, ADRIAAN, *op. cit.*, p. 35.

Originalment, la clàusula Martens apareix a arrel de la declaració del delegat rus, el professor Martens, a la Conferència de Pau de La Haia de 1899. Els representants dels estats no es posaven d'acord sobre la qüestió dels civils que portaven armes contra una força ocupant¹³⁵. Així, va incloure's en el preàmbul del Conveni de 1899 i es va reproduir en la versió del Conveni IV de 1907¹³⁶. Des de llavors s'han construït multitud de d'opinions autoritzades al respecte. Les interpretacions¹³⁷ que se n'han extret són variades i oscil·len entre la restricció i la laxitud: la interpretació més estricta identifica la clàusula Martens com un recordatori de que el dret consuetudinari roman aplicable tot i que s'adoptin normes convencionals; una visió més àmplia entén que allò que no està expressament prohibit en un tractat internacional no necessàriament ha d'estar permès; i, per últim, la interpretació més extensiva aprecia que el dret dels conflictes armats s'ha de completar amb els principis generals de Dret Internacional a que es refereix la clàusula, no circumscriuint-se únicament a les normes convencionals i la costum¹³⁸. Segons aquesta última concepció, la clàusula Martens és dret consuetudinari que conté normes que regulen la conducta dels estats en els conflictes armats¹³⁹. A més a més, la formulació invoca els principis del Dret Internacional dimanats del costum de les nacions civilitzades, les lleis de la Humanitat i les exigències de la consciència pública.

Els usos establerts entre les nacions civilitzades apunten a la importància de la costum internacional en la conducció d'hostilitats. Per la seva banda, les *lleis de la Humanitat*, o *principis de la Humanitat* en versions posteriors, han d'interpretar-se en el sentit que prohibeixen els mitjans i mètodes de guerra innecessaris per obtenir un avantatge militar

---

¹³⁵ TICEHURST, RUPERT: "La cláusula Martens y el derecho de los conflictos armados" [En línia], Revista Internacional de la Cruz Roja [Consulta: 5 desembre 2016]. Disponible a: <https://www.icrc.org/spa/resources/documents/misc/5tdlcy.htm>.

¹³⁶ La versió de 1907 va canviar alguna terminologia respecte la de 1899, com per exemple "Lleis de la Humanitat" per "principis de la Humanitat". En essència, però, el significat és el mateix. MERON, THEODOR: "The Martens Clause, principles of humanity, and the dictates of public conscience", *American Journal of International Law*, vol.94, n°1, gener 2000, p. 79.

¹³⁷ Antonio Cassese la qualifica de "d'ambigua" i "evasiva". En el seu article analitza totes les interpretacions de la clàusula Martens a través de la pràctica dels estats i tribunals i valora les seves aportacions en l'àmbit del Dret Internacional. CASSESE, ANTONIO: "The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky?", *European Journal of International Law*, vol.11, n°1, 2000, pp. 187–216.

¹³⁸ TICEHURST, RUPERT, *op. cit.*

¹³⁹ La Cort Internacional de Justícia, en la seva opinió consultiva sobre la licitud de l'amenaça i l'ús d'armes nuclears, va recolzar aquesta interpretació. El jutge Shahabuddeen recalca que la clàusula no podia ser una rememoració sinó que tenia estatus normatiu propi i funcionava autònomament de les altres normes. TICEHURST, RUPERT, *op. cit.*

determinant¹⁴⁰. En altres paraules, actuen de fre a la llibertat dels estats per fer allò que no està expressament prohibit pels tractats i la costum¹⁴¹. Les *exigències de la consciència pública* resulten més complexes de definir. La consciència pública ha estat assimilada per alguns a un reflex de la *opinio iuris*; altres consideren que es refereix a la “opinió pública”, que pot desembocar en el desenvolupament de dret internacional humanitari, fins i tot de costum internacional¹⁴². La clàusula Martens pot guiar la interpretació de les normes tant convencionals com consuetudinàries. En particular, les normes internacionals humanitàries poden ser interpretades a la llum dels *principis de la Humanitat* i les *exigències de la consciència pública*, de tal manera que el seu contingut s’ha d’anar configurant en funció del moment històric i l’opinió que la comunitat internacional té respecte del contingut de les normes que interpreta¹⁴³. En aquest sentit, els debats en l’aprovació de lleis, les declaracions d’òrgans estatals, o les resolucions d’institucions qualificades per avaluar les lleis de la guerra, amb o sense filiació intergovernamental, poden donar prova de la *consciència pública*¹⁴⁴. Llavors, la clàusula Martens obriria un ventall de possibilitats per examinar, a la llum dels principis del Dret Internacional que menciona, les obligacions de la comunitat internacional en l’àmbit de les lleis de la guerra. Les *lleis de la Humanitat* i la *consciència pública* s’institueixen com a elements d’anàlisi jurídica a tenir en compte juntament amb les normes convencionals i la costum internacional.

Així, podria entendre’s que la *consciència pública* de la comunitat internacional en els anys de la Guerra Civil espanyola era contrària als bombardejos indiscriminats, que afectaven tant a la població civil com als béns culturals. La Resolució de l’Assemblea de la Societat de Nacions, de setembre de 1938, alertava que “l’opinió pública ha manifestat l’horror que li inspira el bombardeig de poblacions civils” i que aquesta pràctica es trobava condemnada pel Dret Internacional positiu¹⁴⁵. Igualment, el Consell de la Societat de Nacions també havia condemnat “el recurs a mètodes que són contraris a la consciència de la humanitat i als principis del Dret Internacional”¹⁴⁶. La clàusula

---

¹⁴⁰ TICEHURST, RUPERT, *op. cit.*

¹⁴¹ MERON, THEODOR, *op. cit.*, p. 88.

¹⁴² MERON, THEODOR, *op. cit.*, p. 83.

¹⁴³ CASSESE, ANTONIO: “The Martens Clause...”, *op. cit.*, p. 212.

¹⁴⁴ El jutge Shahabuddeen, en la opinió consultiva que es mencionava anteriorment, així ho expressava en relació a les resolucions de l’AGNU o bé en les declaracions dels estats. No obstant, ho limita a les “fonts que parlen amb coneixement de causa”. TICEHURST, RUPERT, *op. cit.*

¹⁴⁵ *Official Journal*, Special Supplement, n°183, p. 135.

¹⁴⁶ *Official Journal*, febrer 1939, pp. 97–98.

Martens serviria per tal d'interpretar les normes relatives al dret de la guerra a la llum dels principis de la Humanitat i la consciència pública.

6. LA IL·LEGALITAT DELS BOMBARDEJOS ITALIANS SOBRE BARCELONA A LA LLUM DELS PRINCIPIS DEL DRET INTERNACIONAL

El Dret Internacional, com a ordenament jurídic, té uns principis estructurals. Són diversos i sovint problemàtics si se'n cerca una definició absoluta. A l'inici de la Guerra Civil espanyola els principis generals del Dret Internacional no havien estat codificats; alguns estaven consolidats a través de la costum, altres estaven en formació¹⁴⁷.

El principi de no intervenció¹⁴⁸ és un dels que més va ser qüestionat durant la Guerra Civil espanyola. En aquells anys, el principi de no intervenció no era absolut. Els tercers estats podien interferir. Així, es permetien acords d'assistència i de no intervenció, amb certs límits¹⁴⁹. Per exemple, en la guerra civil espanyola de 1873–1875, les potències europees i els EUA van pactar la no intervenció, tot i no donar-li estructura formal a l'acord¹⁵⁰. També era possible intervenir amb la justificació de la protecció dels nacionals o dels seus interessos¹⁵¹ o bé a petició formal d'un govern¹⁵². No obstant, Alemanya i Itàlia van cometre diversos actes d'intervenció contraris al dret internacional vigent a l'època. Per començar, una insurrecció en el territori d'un estat no altera l'obligació dels altres de seguir respectant la no intervenció¹⁵³, però ambdós règims van prestar ajut als insurgents. En general, es van subministrar avions, tancs, equipaments, assistència tècnica, armes i municions. És sabut que “fue Mussolini el que

---

¹⁴⁷ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 45.

¹⁴⁸ El concepte d'intervenció ha evolucionat amb el pas del temps. En l'actualitat, qualsevol ús per part d'un estat de mesures econòmiques, polítiques o d'altra naturalesa per forçar a un altre estat a subordinar l'exercici de les seves competències sobiranes i obtenir-ne avantatges és considerat una intervenció. FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 74. En el mateix sentit es posicionava la Cort Internacional de Justícia en el Cas Nicaragua de 1986. La CIJ afegia que el principi de no intervenció implicava el dret d'un estat a dirigir els seus afers sense interferència, directa o indirecta. Vegis: *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. U.S.)*, Merits, Judgment of 27 June 1986, [1986] ICJ Rep. 14, paràgraf 202.

¹⁴⁹ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 74.

¹⁵⁰ PADELFOORD, NORMAN J.: “The international Non-Intervention Agreement and the Spanish Civil War”, *American Journal of International Law*, vol.31, n°4, octubre 1937, pp. 578–579.

¹⁵¹ GARNER, JAMES W.: “Questions of international law in the Spanish Civil War”, *American Journal of International Law*, vol.31, n°1, gener 1937, p. 67.

¹⁵² RONCAGLILOLO, IGNACIO: “El principio de no intervención: consagración, evolución y problemas en el Derecho Internacional actual”, *Revista Ius et Praxis*, vol.21, n°1, 2015, p. 453.

¹⁵³ GARNER, JAMES W., *op. cit.*, p. 67.

con más medios militares, humanos y económicos apoyó a Franco”¹⁵⁴. La prova més flagrant és l’enviament de cossos sencers del seu exèrcit regular.

Consuetudinàriament, quan una insurrecció esclatava al territori d’un estat, el govern legítim tenia dret a suprimir-la. Les potències estrangeres podien prestar ajut en aquesta tasca. Si era així, la intervenció era legítima i legal a ulls del Dret Internacional¹⁵⁵. En aquest sentit, l’autoritzada veu de l’Institut de Dret Internacional presentava la mateixa visió. En una resolució de l’any 1900, sobre els drets i deures dels estats davant l’esclat d’insurreccions contra un govern reconegut, s’establia el deure de no ajudar als insurgents¹⁵⁶. Des d’aquesta perspectiva, l’assistència d’Itàlia a Franco era una intervenció il·legítima i contrària al dret internacional.

L’estratègia dels governs europeus davant la Guerra Civil espanyola va ser oficialment la política de no intervenció. L’objectiu era rebaixar la tensió entre les potències per tal d’evitar una confrontació a escala europea¹⁵⁷. La culminació d’aquesta política va ser l’Acord de No Intervenció. Era una nova pràctica encaminada a l’apaivagament i que venia a substituir la doctrina de la neutralitat i tot el que comportava¹⁵⁸. L’Acord de No Intervenció va néixer amb l’intercanvi de notes entre els governs de França i Regne Unit a l’agost de 1936. Amb el pas del temps s’hi van anar afegint fins a vint-i-set estats, incloent Itàlia, Alemanya i la URSS. En principi, els governs europeus manifestaven la seva voluntat d’abstenir-se de qualsevol intervenció directa o indirecta en els afers d’Espanya¹⁵⁹. En realitat, no era un tractat internacional, sinó que eren declaracions dels estats¹⁶⁰, i no incorporava cap mena de sanció pel cas d’incompliment¹⁶¹.

---

¹⁵⁴ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 72.

¹⁵⁵ GARNER, JAMES W., *op. cit.*, p. 68.

¹⁵⁶ Institut de Droit International: *Droits et devoirs des Puissances étrangères, au cas de mouvement insurrectionnel, envers les gouvernements établis et reconnus qui sont aux prises avec l’insurrection*, 8 de setembre de 1900.

¹⁵⁷ PADEFORD, NORMAN J.: “The international Non-Intervention Agreement...”, *op. cit.*, p.580. En concret, tal i com Van Wynen comenta, França i Regne Unit van practicar una política d’apaivagament vers l’eix Berlín-Roma dirigida a aconseguir la pau a qualsevol cost. VAN WYNEN, A.T. i THOMAS, A.J.: “Non-intervention and the Spanish Civil war”, *American Society of International Law Proceedings*, vol.61, Primera Sessió, abril 1967, p. 5.

¹⁵⁸ O’ROURKE, VERNON, *op. cit.*, p. 409.

¹⁵⁹ PADEFORD, NORMAN J.: “The international Non-Intervention Agreement...”, *op. cit.*, pp. 579–580.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 580.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 587.

L'Acord de No Intervenció prohibia subministrar armes i municions amb destí a Espanya. Ara bé, tècnicament, la República, mentre no reconegués la bel·ligerància dels insurgents, tenia dret a adquirir forniments militars sense incomplir el Dret Internacional¹⁶². En conseqüència, l'Acord era *de facto* un embargament d'armes a la República, a la qual se la privava de la possibilitat de defensar-se dels insurgents¹⁶³. A la pràctica, l'Acord de No Intervenció va ser completament ineficaç i constantment vulnerat per part d'Itàlia i Alemanya. El resultat va ser la quasi total inhibició del govern de la República i la intervenció indirecta de les potències europees en els afers interns d'Espanya¹⁶⁴. Per això, l'Acord va acabar beneficiant al govern de Franco¹⁶⁵. El propi ministre d'Afers Exteriors espanyol, Álvarez del Vayo, denunciava que era una violació dels principis del Dret Internacional, perquè equiparava els rebels i el govern legítim¹⁶⁶.

Itàlia i Alemanya, al novembre de 1936, van reconèixer el govern de Franco com l'únic govern legal d'Espanya. No estaven reconeixent la bel·ligerància del bàndol franquista, sinó que estaven situant el seu govern com a membre de la comunitat internacional¹⁶⁷. El reconeixement prematur del govern insurgent era també un acte d'intervenció contrari al Dret Internacional¹⁶⁸.

Ara bé, la violació més sagnant del principi de no intervenció va ser la participació directa en les hostilitats per part d'Itàlia en contra de la República. La intervenció prohibida pel dret està definida per la coerció, que és particularment òbvia quan s'utilitza la força i constitueix una violació del Dret Internacional¹⁶⁹. Al començament de la Guerra Civil espanyola hi havia normes internacionals vigents que regulaven l'ús

---

¹⁶² VAN WYNEN, A.T. i THOMAS, A.J., *op. cit.*, p. 3.

¹⁶³ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, pp. 75–76.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 78.

¹⁶⁵ VAN WYNEN, A.T. i THOMAS, A.J., *op. cit.*, p. 4.

¹⁶⁶ L'acurada opinió de Padelford, en la mateixa línia que Álvarez del Vayo, apuntava a que al aplicar els mateixos principis als insurgents i al govern legítim s'estava encoratjant la rebel·lió. PADELORD, NORMAN J.: "The international Non-Intervention Agreement...", *op. cit.*, pp. 585–586.

¹⁶⁷ El reconeixement de bel·ligerància suposa que un estat declara la seva intenció de tractar als dos contendents d'igual forma i, generalment, mantenir-se neutral en el conflicte. El reconeixement de govern és un acte radicalment oposat a la neutralitat i que va més enllà de la bel·ligerància. El govern italià, per exemple, va retirar els seus diplomàtics acreditats davant la República i va entaular relacions amb el govern de Burgos. També ho va fer el govern alemany. Per la seva banda, La República va denunciar davant la Societat de Nacions que tals reconeixements eren, literalment, una agressió a Espanya. GARNER, JAMES W., *op. cit.*, p. 70.

¹⁶⁸ MCNAIR, ARNOLD, *op. cit.*, p. 497.

¹⁶⁹ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. U.S.)*, paràgraf 205.

de la força. El Pacte de la Societat de Nacions, que Itàlia va abandonar l'any 1937, incloïa disposicions que limitaven el recurs a la guerra. També, creava un sistema de defensa col·lectiva al que Espanya apel·laria sense resultats.

Al novembre de 1936, Espanya informava a la Societat de Nacions de la intervenció armada d'Itàlia i Alemanya en el seu territori. La República alegava que era una nova forma d'agressió el fet que un estat practiqués la guerra, sense declarar-la, primer provocant rebel·lions internes i després assistint militarment als rebels¹⁷⁰. En data de 27 de novembre de 1936, el govern de la República envià al Consell de la Societat de Nacions una sol·licitud perquè actués, en virtut de l'article 11 del Pacte, ja que jutjava que la situació espanyola amenaçava la pau internacional¹⁷¹. Al setembre de 1937, Espanya tornava a demanar la intervenció de la Societat de Nacions i apel·lava a l'article 11 del Pacte perquè es prenguessin les mesures necessàries ja que la guerra afectava a un estat membre¹⁷². El Pacte establí un mecanisme de defensa col·lectiva en l'article 10 pel qual tots els membres de la Societat de Nacions es comprometien a respectar i mantenir la integritat territorial i la independència política dels altres contra tota agressió exterior.

La intervenció a gran escala de les potències estrangeres en la Guerra Civil espanyola és indiscutible, especialment l'ajut prestat pels règims nazi i feixista al bàndol franquista sense el qual la victòria de Franco hagués estat impossible¹⁷³. En general, les xifres situen en més de 150.000 els homes que lluitaren a les files de Franco, s'enviaren al voltant de 10.000 tècnics i assessors militars i es finançà el bàndol franquista¹⁷⁴. Pel que fa a Itàlia, els estudis d'Ángel Viñas conclouen que Mussolini va enviar gairebé 80.000 soldats entre 1936 i 1939, dels quals uns 45.000 eren directament militars de l'exèrcit

---

¹⁷⁰ PADEFORD, NORMAN J.: "The international Non-Intervention Agreement...", *op. cit.*, p. 588.

¹⁷¹ Societat de Nacions, *appeal of the Spanish government under article XI of the Covenant*, de 27 de novembre de 1936.

¹⁷² FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 55.

¹⁷³ Les investigacions més rigoroses avalen aquesta teoria. Són il·lustratives les paraules d'Ángel Viñas al respecte: "Sin la ayuda material y humana de Mussolini y Hitler, Franco no hubiera sostenido y ganado la guerra". VIÑAS, ÁNGEL (Ed.): *En el combate por la Historia: la República, la guerra civil, el franquismo*, Pasado y Presente, Barcelona 2012, p. 262.

¹⁷⁴ Les xifres oscil·len segons els estudis. El text de Van Wyen dona un número aproximat de 150.000 homes. VAN WYNEN, A.T. i THOMAS, A.J., *op. cit.*, p. 2. En canvi, Ángel Viñas indica que foren uns 187.000 homes, entre combatents i assessors, els qui lluitaren amb els rebels. VIÑAS, ÁNGEL, *op. cit.*, p. 262.

regular¹⁷⁵. Entre aquests, hi hauria uns 73.000 soldats del cos de tropes voluntàries i uns 6.000 membres de l'aviació i pilots¹⁷⁶. De tots aquests recursos humans, els italians van tenir casi permanentment en territori espanyol al voltant de 40.000 combatents. Tampoc es pot obviar que alguns cossos militars italians actuaven amb certa autonomia respecte del comandament franquista¹⁷⁷. Seria el cas, com s'ha exposat en apartats precedents, de l'aviació legionària que va bombardejar el litoral mediterrani des de Mallorca. En concret, el bombardeig de Barcelona al març de 1938, per exemple, va ser el resultat d'una ordre dictada expressament pel mateix Mussolini.

Davant de tot això és necessari preguntar-se si la intervenció armada italiana es podria considerar una agressió a Espanya. Fernández Liesa, citant a Roger Pinto, senyala que “la asistencia extranjera en los conflictos internos no modifica la naturaleza jurídica del conflicto”, però al seu parer els actes d'intervenció d'Itàlia podrien ser considerats una agressió, tant en el Dret Internacional actual com en l'època¹⁷⁸. El grau tant elevat d'intervenció supera el possible llindar de l'assistència militar. I més tenint en compte que van desplegar-se desenes de milers de soldats de l'exèrcit regular italià, que actuaven amb relativa autonomia. Tots ells són, a més a més, elements que denoten la forta internacionalització del conflicte espanyol. El mateix ministre Álvarez del Vayo, dirigint-se al Consell de la Societat de Nacions a mitjans de 1937, qualificava la intervenció armada d'Itàlia i Alemanya com una “veritable agressió criminal”¹⁷⁹.

Itàlia tenia en aquells anys l'obligació internacional de no interferir en els afers interns d'un altre estat, però amb la seva intervenció armada a Espanya va incórrer en un fet il·lícit internacional¹⁸⁰. En paral·lel, Itàlia havia de complir altres obligacions internacionals, algunes per via consuetudinària, com conduir les hostilitats d'acord amb les lleis i costums de la guerra, fet que incloïa el respecte als béns culturals o els principis de distinció i proporcionalitat. Itàlia també les va infringir. Per poder-ho fer,

---

¹⁷⁵ VIÑAS, ÁNGEL, *op. cit.*, p. 258.

¹⁷⁶ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 55; VIÑAS, ÁNGEL, *op. cit.*, p. 258.

¹⁷⁷ FERNÁNDEZ LIESA, C., *op. cit.*, p. 55.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p.55.

¹⁷⁹ *Official Journal*, maig – juny 1937, p. 334.

¹⁸⁰ A efectes de qualificar un fet com internacionalment il·lícit és indiferent quin sigui l'origen de l'obligació violada. Díez de Velasco recorda que: “tan ilícito es un acto contrario a una obligación de origen consuetudinario como uno que contradiga un compromiso basado en un tratado o en una fuente de otro tipo (principio general del Derecho, sentencia de un tribunal internacional, acto vinculante de una organización internacional)”. DÍEZ DE VELASCO, MANUEL: *Instituciones de Derecho Internacional Público*, Tecnos, Madrid 2013, p. 860.

havia hagut de vulnerar primer el principi de no intervenció en afers interns amb l'enviament de tropes, que actuaven amb relativa autonomia i que van bombardejar Barcelona. D'aquesta manera, la violació del principi de no intervenció és un fet il·lícit internacional que Itàlia necessàriament havia de cometre per poder infringir les altres obligacions internacionals. Si no fos així, podria caure's en l'error de pensar que, com jurídicament no hi havia una guerra internacional, no podrien haver-se violat unes obligacions internacionals que només poden infringir-se en cas de conflicte armat i com Itàlia oficialment no va intervenir a Espanya no seria responsable de danyar o destruir béns culturals amb els seus bombardejos sobre Barcelona.

7. CONCLUSIONS

1. A principis del segle XX, el bombardeig aeri de ciutats era un nou recurs en la conducció de les hostilitats. Els danys als béns culturals eren gairebé inevitables degut al potencial destructiu de les armes modernes. Al llarg de la Guerra Civil espanyola, diverses ciutats van patir-ne les conseqüències. Barcelona va ser una de les ciutats més castigades pels bombardejos. Des de l'inici de la contesa i fins gener de 1939, l'aviació italiana va destruir o danyar seriosament nombrosos immobles, especialment en el casc històric. L'any 1938 va ser el més terrible, amb els bombardejos de gener i març, que van devastar grans zones del nucli urbà. Els bombardejos italians no perseguïen cap objectiu militar i, en alguns casos, es dirigien deliberadament contra els barris residencials i cèntrics més habitats de la ciutat. Els informes de la Comissió d'investigació de la Societat de Nacions certificaren aquests fets. Com a resultat, molts edificis de Barcelona, alguns d'ells emblemàtics, van quedar greument danyats, com l'Església de Sant Felip Neri, la Catedral, els Mercats de Santa Caterina i la Boqueria o el Parlament de Catalunya, entre d'altres. La destrucció i els desperfectes als béns culturals a Barcelona testimonien els devastadors efectes dels bombardejos italians.

2. A la dècada de 1930, la protecció jurídica dels béns culturals existia. Progressivament al llarg del segle XIX, des de les legislacions de caràcter intern fins els primers intents de codificació de les lleis de la guerra, es van anar sistematitzant les normes sobre la conducció d'hostilitats, incloent la protecció als béns culturals, sempre vinculada al principi de la necessitat militar. El gran pas endavant en la codificació internacional del dret de la guerra va realitzar-se amb el Conveni de La Haia de 1864, que contenia el Reglament relatiu a les Llei i Costums de la guerra, perfeccionat posteriorment pel

Conveni IV de La Haia de 1907. Era la primera vegada que les normes que protegien els béns culturals adoptaven forma vinculant. Durant el període d'entreguerres, les mancances normatives de la regulació de La Haia, especialment en l'àmbit dels bombardejos aeris i els seus efectes sobre els béns culturals, van intentar resoldre's amb les Regles de la Guerra Aèria de 1923, però no van assolir força vinculant. Es va intentar, també, regular la protecció dels béns culturals en tractats específics, però van fracassar, bé pel seu limitat abast, bé per l'esclat de la Segona Guerra Mundial. En conseqüència, no hi havia una normativa internacional específica sobre béns culturals, sinó que les normes aplicables estaven al Conveni IV de La Haia de 1907 i al Reglament relatiu a les Lleis i Costums de la Guerra.

3. El Conveni IV de La Haia de 1907, que Itàlia va signar però mai va ratificar, era el dret convencional aplicable l'any 1936 i contenia el règim de protecció dels béns culturals. De forma general, l'article 23.(g) H.IV.R prohibia la destrucció de propietats enemigues si no era exclusivament per causa de la necessitat militar. Específicament, l'article 27 protegia els béns culturals en cas de setge o bombardeig, obligant a prendre les mesures necessàries per evitar-hi danys, tant com fos possible, a excepció que s'empressin per a fins militars. Aquests béns culturals, tots ells immobles, mereixien la protecció pel seu valor intrínsec, amb independència del seu propòsit o contingut. Els articles 23.(g) i 27 s'han de relacionar amb l'article 25, que prohibia bombardejar "per qualsevol mitjà" –en referència als bombardejos aeris– les ciutats, pobles, habitatges o edificis que no estiguessin defensats. Si una ciutat estava indefensa, no era imperiosament necessari atacar-la i, per tant, bombardejar-la seria il·legal. La necessitat militar havia d'actuar com a límit però, amb freqüència, era un mecanisme per justificar atacs a béns culturals ja que, moltes vegades, la destrucció d'un bé depenia de la valoració subjectiva d'una de les parts, que la jutjava necessària. Les normes del Conveni IV de 1907 no serien directament aplicables a la Guerra Civil espanyola perquè estaven dissenyades pels conflictes interestatals o bé per les guerres civils on s'hagués reconegut la bel·ligerància.

4. La bel·ligerància era una doctrina en decadència en els anys 30. La Guerra Civil espanyola presenta molts problemes de qualificació. No era una guerra interestatal en sentit estricte de manera que les disposicions del Conveni IV de 1907 i el Reglament relatiu les Lleis i Costums de la guerra només podrien aplicar-se si es reconeixia la

bel·ligerància. Podia ser reconeguda de forma explícita o tàcita pel govern legal o bé per tercers estats i comportava l'aplicació de les Lleis de la guerra al conflicte intern. Per identificar els insurgents com a bel·ligerants s'acudia a diversos criteris com el control d'un territori, la implantació d'un govern i combatre segons les Lleis de la guerra. Si es complien, es conferien certs drets i es concedia personalitat jurídica internacional. Al bàndol franquista se li va aplicar l'estatut d'insurgent tot i que controlava bona part del territori espanyol i va instaurar un govern feixista. A més a més, ambdós bàndols van proclamar que respectarien les lleis de la guerra. Tots els indicis apunten a que les parts en la Guerra Civil espanyola eren bel·ligerants en una guerra civil internacionalitzada, però les potències estrangeres es van negar a reconèixer-ho per causes polítiques, com la por a una confrontació a escala europea.

5. En els anys de la Guerra Civil espanyola, les Regles de La Haia, entre elles l'obligació de respectar els béns culturals o la prohibició de destruir propietats enemigues si no era per imperiosa necessitat, tenien caràcter consuetudinari. Així ho va confirmar el Tribunal de Nuremberg per aplicar les disposicions del Conveni IV de 1907 a estats que no eren part. Es va intentar adaptar les lleis i costums de la guerra als nous mitjans i mètodes bèl·lics, com els bombardejos aeris, en les Regles de la Guerra Aèria de 1923, que mai es van adoptar en forma vinculant. Les seves disposicions partien del Conveni IV de 1907 i introduïen innovacions, com la protecció especial als monuments històrics o la incorporació del concepte d'objectiu militar. No obstant, el principi de distinció entre béns civils i culturals i objectius militars estava present en la normativa. Els únics objectius legítims eren els objectius militars, perquè per la seva naturalesa, localització, finalitat o ús contribuïen eficaçment a l'acció militar i al destruir-los s'obtenia un avantatge militar. En aquest sentit, els béns culturals havien de ser respectats a menys que es tractés d'objectius militars.

6. Certes normes consuetudinàries que regulaven els conflictes armats internacionals serien traslladables a la Guerra Civil espanyola, és a dir, a l'esfera dels conflictes interns. Ho serien la prohibició d'atacar objectius no militars o l'obligació de prendre les mesures necessàries quan s'ataquen aquests tipus d'objectius, perquè tant la República com el bàndol franquista les invocaven aquestes normes convençudes que s'aplicaven a les guerres civils de gran escala. El TPII, en el cas Tadic i en el cas Strugar, va argumentar en referència explícita a la Guerra Civil espanyola que les parts

en el conflicte, tot i no reconèixer la bel·ligerància, apostaven per aplicar normes típicament dissenyades per conflictes internacionals, com la prohibició d'atacar objectius no militars. No respectar-les equivaldria a una violació del Dret Internacional. Així ho revelaven les paraules de Neville Chamberlain sobre els bombardejos de Barcelona de 1938. Itàlia estaria vinculada per aquestes normes de caràcter consuetudinari, amb independència que el conflicte espanyol es consideri intern, internacional o internacionalitzat. A més a més, no hi hauria indicis suficients per sostenir que Itàlia podria ser una objectora persistent en tant que no hi ha declaració inequívoca en contra de les normes.

7. Els bombardejos de Barcelona plantegen molts dubtes de legalitat si es valora, amb els paràmetres de la necessitat militar, la importància de la ciutat com a objectiu militar i la destrucció causada pels raids. El principi de distinció i el principi de proporcionalitat s'erigeixen com a límits a la doctrina de la necessitat militar. El principi de distinció obliga a diferenciar els objectius legítims dels que no ho són, de tal manera que només els objectius militars poden ser bombardejats. Els béns culturals no són objectius legítims, s'ha de procurar no danyar-los en operacions contra altres objectius i només poden ser atacats si s'usen amb fins militars. Ara bé, no tots els atacs a objectius legítims són legals, sinó que han de ser ponderats amb el principi de proporcionalitat. De forma que els atacs ens els que es prevegin més danys que l'avantatge militar que es busca, seran desproporcionats i, per tant, il·legals. En altres paraules, un bombardeig que no persegueix un objectiu concret és un bombardeig indiscriminat i no pot aplicar el principi de proporcionalitat ni el de distinció. Nombrosos bombardejos italians –com els de gener i març de 1938 o els que apareixen en els informes de la Comissió d'investigació de la Societat de Nacions– eren indiscriminats i, en conseqüència, han de ser considerats il·legals.

8. La normativa de l'època vinculava la protecció als civils i als béns culturals al concepte de "ciutat oberta", sobre les quals es prohibien els atacs. La norma era perfectament lògica en tant que s'atemptaria contra la necessitat militar si es bombardegés una ciutat que ja es podia ocupar. Per contra, totes les ciutats de rereguarda eren susceptibles de ser atacades ja que es trobaven en territori defensat per l'enemic. Si una ciutat es considerés "defensada", els bombardejos només podrien dirigir-se contra els objectius legítims. L'Aviació Legionària va bombardejar Barcelona,

que era una ciutat de rereguarda, ben comunicada, amb indústries que no es dedicaven a res decisiu per la producció bèl·lica i amb unes antiquades bateries antiaèries que li impedien defensar-se. Els bombardejos italians es van dirigir directament contra la població civil o bé desconsiderant els principis de distinció i de proporcionalitat i per això han de ser considerats il·legals.

9. La clàusula Martens, tot i tenir multitud d'interpretacions –restrictives i laxes– respecte del seu significat, actuaria en tot cas com a fre a la llibertat dels estats per fer allò que no està expressament prohibit pels tractats o el costum internacionals. Les *lleis de la Humanitat* i les *exigències de la consciència pública* han de servir com a guia per a la interpretació de les normes convencionals i consuetudinàries. El seu contingut s'ha d'anar precisant en cada moment històric, considerant l'opinió de la comunitat internacional respecte les pròpies normes que interpreta. En diverses ocasions, la Societat de Nacions va apel·lar a l'opinió pública i a la consciència de la humanitat per tal de frenar la conducta dels estats en la guerra de tal manera que, en els anys de la Guerra Civil espanyola, la comunitat internacional seria contrària als bombardejos indiscriminats, que afectaven indistintament tant a la població civil com als béns culturals.

10. El principi de no intervenció existia l'any 1936 tot i que no tenia caràcter absolut i admetia algunes ingerències en els afers interns d'un estat. A més a més, consuetudinàriament era possible ajudar als governs legítims contra les rebel·lions en el seu territori. No obstant, no s'acceptava assistir als rebels. Durant la Guerra Civil espanyola, les potències europees, per no veure's arrossegades a un conflicte obertament internacional, van practicar la política d'apaivagament a través de la ficció de l'Acord de No Intervenció. Era una intervenció indirecta en els afers espanyols, perquè impedia al govern republicà proveir-se de material bèl·lic per afrontar l'aixecament. El govern italià va violar el principi de no intervenció en els afers interns d'Espanya amb diversos actes. El més flagrant és l'agressió perpetrada contra la República. Va subministrar als insurgents un volum de recursos econòmics i humans, molts d'ells militars professionals del seu exèrcit regular, que superen el topall de la simple assistència militar, ja de per sí il·legal en tant que el bàndol franquista no havia estat reconegut bel·ligerant. Itàlia també havia d'obeir l'obligació internacional de conduir les hostilitats segons prescrivien les lleis i costums de la guerra. Si Itàlia no

hagués intervingut no hauria pogut violar la seva obligació internacional de complir les lleis de la guerra perquè a Espanya no hi havia una guerra internacional en sentit jurídic. Per tant, la intervenció italiana en els afers espanyols constitueix una violació del Dret Internacional que havia de ser necessàriament comesa per tal que Itàlia violés l'obligació internacional de respectar les lleis de la guerra, que la vinculaven per via consuetudinària.

8. BIBLIOGRAFIA

BARTELS, ROGIER: “Timelines, borderlines and conflicts: the historical evolution of the legal divide between international and non-international armed conflicts”, *International Review of the Red Cross*, vol.91, n°873, març 2009, pp. 35–67.

BOS, ADRIAAN: “The importance of the 1899, 1907 and 1999 Hague Conferences for the legal protection of cultural property in the event of armed conflict”, *Museum International*, vol.57, n°4, desembre 2005, pp. 32–40.

CASSESE, ANTONIO: *The Human Dimension of International Law: Selected Papers*, Oxford University Press, Nova York, 2008.

– “The Martens Clause: Half a Loaf or Simply Pie in the Sky?”, *European Journal of International Law*, vol.11, n°1, 2000, pp. 187–216.

DÍEZ DE VELASCO, MANUEL: *Instituciones de Derecho Internacional Público*, Tecnos, Madrid 2013.

DOWNEY, WILLIAM G.: “The law of war and military necessity”, *American Journal of International Law*, vol.47, n°2, abril 1953, pp. 251-262.

FERNÁNDEZ LIESA, C.: *La guerra civil española y el orden jurídico internacional*, Thomson Reuters – Civitas, Editorial Aranzadi S.A., Navarra 2014.

FORREST, CRAIG, J.S.: “The doctrine of military necessity and the protection of cultural property during armed conflicts”, *California Western International Law Journal*, vol.37, n°2, primavera 2007, pp. 177–219.

GARNER, JAMES W.: “Questions of international law in the Spanish Civil War”, *American Journal of International Law*, vol.31, n°1, gener 1937, pp. 66–73.

HENCKAERTS, J.-M i DOSWALD-BECK, L: *El Derecho Internacional Humanitario Consuetudinario*, Comité Internacional de la Cruz Roja (CICR), Vol.I: Normas, Buenos Aires, 2007.

HENCKAERTS, JEAN-MARIE: “Civil war, custom and Casesse”, *Journal of International Criminal Justice*, nº10, 2012, pp. 1095–1111.

MAIER, CHARLES S.: “Targeting the city: debates and silences about the aerial bombing of World War II”, *International Review of the Red Cross*, vol.83, nº859, setembre de 2005, pp. 429–444.

MARCUS, HEINZ: “The 1923 Hague Rules of Air Warfare: a contribution to the development of international law protecting civilians from air attack”, *International Review of the Red Cross*, vol.33, nº292, enero 1993, pp. 12–44.

MCNAIR, ARNOLD: “The law relating to the civil war in Spain”, *Law Quarterly Review*, vol.53, gener 1937, pp. 471–499.

MERON, THEODOR: “The Martens Clause, principles of humanity, and the dictates of public conscience”, *American Journal of International Law*, vol.94, nº1, gener 2000, pp. 78–89.

MERRYMAN, JOHN H.: “Cultural property internationalism”, *International Journal of Cultural Property*, vol.12, nº1, 2005, pp. 11–39.

MOIR, LINDSAY: “The historical development of the application of humanitarian law in non-international armed conflicts to 1949”, *International and Comparative Law Quarterly*, vol.47, nº2, abril 1998, pp. 337–361.

NACIONES UNIDAS: *Informe de la Comisión de Derecho Internacional*, Capítulo V, Nova York, 2016, A/71/10.

O’KEEFE, ROGER: *The protection of cultural property in armed conflict*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

O’ROURKE, VERNON: “Recognition of belligerency and the Spanish Civil War”, *American Journal of International Law*, vol.31, nº 3, juliol 1937, pp. 398–413.

PADELFOORD, NORMAN J.: “International Law and the Spanish Civil War”, *American Journal of International Law*, vol.31, nº2, abril 1937, pp.226–243.

– “The international Non-Intervention Agreement and the Spanish Civil War”, *American Journal of International Law*, vol.31, nº4, octubre 1937, pp. 578–603.

PIGNATELLI, FERNANDO: “La protección de los bienes culturales en los conflictos armados”, dins de *La Lucha contra el tráfico ilícito de bienes culturales*, Ministerio de Cultura y Deporte, Madrid 2006, pp. 131–150.

RONCAGLIOLO, IGNACIO: “El principio de no intervención: consagración, evolución y problemas en el Derecho Internacional actual”, *Revista Ius et Praxis*, vol.21, nº1, 2015, pp. 449–502.

SOCIETAT DE NACIONS: *Official Journal*, maig – juny 1937, pp. 333–334.

– *Official Journal*, gener 1939, pp. 28 – 34.

– *Official Journal*, febrer 1939, pp. 97–98.

– *Official Journal*, Special Supplement, nº183, pp. 96–136.

– *Official Journal*, Special Supplement, nº186, pp. 38–44.

SOLÉ I SABATÉ, J.M. i VILLARROYA, J.: *España en llamas. La Guerra Civil desde el aire*, Temas de Hoy: Historia, Madrid, 2003.

TICEHURST, RUPERT: “La cláusula Martens y el derecho de los conflictos armados” [En línia], *Revista Internacional de la Cruz Roja* [Consulta: 5 desembre 2016]. Disponible a: <https://www.icrc.org/spa/resources/documents/misc/5tdlcy.htm>

TOMAN, JIRI: *The protection of cultural property in the event of armed conflict*, Dartmouth Publishing, UNESCO, Brookfield, 1996.

– “The Hague Convention – A decisive step taken by the International Community”, *Museum International*, vol.57, nº4, desembre 2005, pp. 7–31.

VAN WYNEN, A.T. i THOMAS, A.J.: “Non-intervention and the Spanish Civil war”, *American Society of International Law Proceedings*, vol.61, Primera Sessió, abril 1967, pp. 2–6.

VILLARROYA, JOAN: *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936–1939)*, Ajuntament de Barcelona: Regidoria de Drets Civils, Publicacions Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

VIÑAS, ÁNGEL (Ed.): *En el combate por la Historia: la República, la guerra civil, el franquismo*, Pasado y Presente, Barcelona 2012.

WUERZNER, CAROLIN: “Mission impossible? Bringing charges for the crime of attacking civilians or civilian objects before international criminal tribunals”, *International Review of the Red Cross*, vol. 90, n°872, desembre 2008, pp. 907–930.

Jurisprudència:

ICTY: *Prosecutor vs Dusko Tadic*, IT-94-1-AR72, Appeal Chamber, Decision on the defence motion for interlocutory appeal on jurisdiction, 2 d’octubre de 1995.

ICTY: *Prosecutor vs Pavle Strugar*, IT-01-42-T, Judgement, 31 de gener 2005.

INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE: *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. U.S.)*, Merits, Judgment of 27 June 1986, [1986] ICJ Rep. 14.

INTERNATIONAL MILITARY TRIBUNAL: *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, vol.1, 14 de novembre de 1945 – 1 d’octubre de 1946, Nuremberg, 1947.